

**КЫРГЫЗСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. Ж.
БАЛАСАГЫНА**

КАФЕДРА ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА

На правах рукописи
УДК:947.1(575.2)(043.3)
Д 07.16.528.

ФУКАЛОВ ИВАН АЛЕКСЕЕВИЧ

Сакрализация власти тюркских и кыргызских правителей в VI-XII вв.

Специальность: 07.00.02 – Отечественная история

Научный руководитель: д.и.н.,
проф. Джуманалиев Т.Д.

Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
кандидата исторических наук

Бишкек 2017

Общая характеристика работы

Актуальность темы исследования. Обретение Кыргызстаном независимости создало широкие возможности для глубокого освящения исторического прошлого, в том числе традиций государственной власти. Исходя из потребностей современников в более широком освящении истоков и традиций верховной власти, ее истории и происхождении, всесторонне находят поддержку работы по исследованию духовного и материального наследия народов проживавших на территории Кыргызстана. Более того, становление кыргызской государственности предопределено предшествующими этапами исторического развития кыргызского и тюркских народов, создавших свои государственные объединения. Однако в настоящее время история развития сакральности власти кочевых и полукочевых народов живших на территории Кыргызстана недостаточно представлена в научной среде.

Изучение становления и формирования сакральности власти кочевых обществ затрагивает коренные аспекты отечественной истории. Самобытность и специфика кыргызского общества, его государственно-политического строя были определены предшествующими этапами развития кочевых народов живших на территории Кыргызстана. Несмотря на достаточно широкий круг источников, в современной историографии недостаточно полно и объективно выявлена роль сакральности верховной власти и её функционального назначения в организации кочевого социума и государства. В исторической науке достаточно хорошо исследована проблема формирования института сакральности верховной власти в позднесредневековых государствах на территории Кыргызстана, тогда как основы и корни тюркских и кыргызского государств уходят в древность и раннее средневековье. При этом социально-политическое влияние сакральности власти на политику тюркских и кыргызского обществ не изучены в полной мере. В этой связи, начиная с еще с 2003 года, особое внимание уделяется исследованию государственности и власти в эпоху Тюркских, Кыргызского и Караханидского каганатов. Эти кочевые государства стали краеугольным камнем в формировании основ государственной и верховной власти у кыргызского народа, особенно тем, что на территории Кыргызстана происходили основные процессы генезиса власти и ее сакрального значения, поскольку столица и ставка многих тюркских каганов находилась в Чуйской долине (г.Суяб), неразрывно связывая историю Кыргызстана со многими тюркскими государствами того времени.

Научное понимание сакрального фактора верховной власти в кочевом обществе базировалось в недавнем прошлом на парадигмах классового и европейского подходов. Сложился некий шаблон восприятия кочевого правителя как военного предводителя, организатора военных подходов и родового главы. Тогда как анализ сведений различных источников выявляет более широкую функциональную составляющую деятельности правителей раннесредневекового периода и в целом сакральности верховной власти в кочевых государствах.

Актуальность проблемы обуславливается также приоритетной направленностью деятельности лидера в общественном процессе. Видение общественной истории как результат деятельности отдельных исторических личностей является наиболее ранней формой отражения социальной реальности. Первыми, кто обратился к роли главы государства в общественно-политическом процессе традиционного общества, были средневековые мыслители: Ж. Баласагуни и М. Кашгари.

Изучение круга представлений о социально-политическом назначении сакральности верховной власти остаётся актуальным не только для исторического прошлого. Многие явления современной политической жизни не могут быть поняты без освящения роли сакральности власти у кыргызов и тюрков раннего средневековья. В этом отношении изучение сакральности власти и государственного строя данных народов занимает важное место в истории государственности Кыргызстана и кыргызского народа.

- Изучение проблемы сакральности власти важно в контексте исследования политической системы кочевых сообществ на территории Кыргызстана. У тюрков и кыргызов сложились особые представления о власти, определившие специфическое политическое сознание и идеологию у данных обществ, продиктованную их мировосприятием
- Исследование этих особенностей сакральности власти позволит понять назначение и специфику институтов государственности у кочевых народов Центральной Азии в эпоху средневековья
- Политические события невозможно полностью изучить без исследования сакральности власти в описываемых обществах кочевников Центральной Азии

Степень изученности проблемы. Современные исследования свидетельствуют об абсолютно новом уровне подхода ученых к сакральности власти в кочевом обществе. Уже имеющиеся в научной литературе публикации по исследуемой проблеме можно условно разделить на несколько теоретических блоков. Прежде всего, это исследования появления потестарно-политической системы кочевых сообществ, в которых институт лидерства рассматривался как составная часть системы управления кочевым обществом. Так как исследованию литературы о сакрализации власти у кочевников Центральной Азии посвящены параграфы в научной работе во введении я лишь классифицирую их на следующие группы:

- 1) Работы, освещающие проблему власти и ее сакральности у ранних кочевников. Это работы: А.М. Хазанова, Г.Е. Маркова, Л.С. Васильева, А.Г. Малявкина, С.Г. Кляшторного, Л.Е. Куббеля, Л.Р. Кызласова, Д.Д. Савинова, Аристова Н.А. и др.
- 2) Работы, исследующие сакральность верховной власти и институты государственности в тюркских и кыргызском государствах. Это исследования: В.В. Бартольда, А.Н. Бернштама, В.А. Гордлевского,

Л.Н. Гумилёва, С.Г. Кляшторного, Г.И. Султанова, И.Л. Кызласова, Бутанаева В.Я. и др.

- 3) Исследования освящающие проблему сакрализации власти в ранних исламских государствах на территории Кыргызстана. Это труды: Степанянц И.Т., Якубовского А.Ю., Кочнева Б.Д., Прицака О., Большакова О.Г. и др.

Термин «сакральность» в отношении власти вошел в историографию в первой половине XX века. Под ним понималось влияние религиозных и мировоззренческих а позже и идеологических представлений на политическое и государственное управление. В отношении тюркских и кыргызского государств исследования сакральности власти касались лишь основных элементов, и не проводилось углубленного анализа механизмов сакрализации власти, ее преемственности и сакральной терминологии в описываемых государствах. Мнения различных авторов сводились лишь к описательному моменту, данные сравнивались редко и практически не обобщались. Особенно это касается моментов смены политических отношений в кочевых государствах и появлении новых, как то: раздел Великого Тюркского Каганата (603 г.), появление государства тюркшей (704 г.), установление Кыргызского каганата (конец VII в.), эпоха Кыргызского Великодержавия (840-924 г.), становление и усиление государства Караханидов (вторая половина IX в.).

На современном этапе развития исторической науки Кыргызстана при изучении истории средневековых обществ на территории республики уделяется внимание проблемам становления государственности, права, институтов власти. К сожалению, во многих исследованиях обходится роль сакрализации власти не раскрывается полностью ее механизм и взаимосвязь с религией тюрков и властной титулатурой. Суждения некоторых исследователей достаточно узко определяют роль мировоззрений тюрков и кыргызов на становление сакральности власти в Средние века. Предметом рассмотрения многих исследователей была политическая и правовая власть в тюркских и кыргызском сообществах средневековья, в то же время как сакральность рассматривается лишь как инструмент управления власти. Таким образом, предлагаемая проблема не являлась предметом специального исследования, решение задач которой предлагается в данном диссертационном исследовании.

Цели и задачи исследования. Целью исследования является изучение сакрализации верховной власти в тюркских и кыргызском обществах VI – XI вв.

Исходя из целей исследования нами были поставлены следующие задачи:

- определение сакрализации власти как важной составляющей в управлении тюркскими и кыргызским государствами
- на основе анализа и сравнения письменных источников показать влияние сакральности власти на государственное устройство
- выявление связи сакральности с религией и мировоззрением тюрков и кыргызов

- раскрытие обрядов интронизации и инициации в свете сакрализации власти
- дать глубокое определение понятия «кут» и его влияния на сакральность власти
- определить преемственность сакрального статуса правителя в периоды ослабления государственной власти у тюрков и кыргызов
- проследить за модернизацией сакральной символики власти

Хронологические рамки исследования охватывают период существования средневековых тюркских государств (552-1137 гг.) т.е. 2 половина VI – 1 половина XII вв.

Географические рамки исследования охватывают территорию Центральной Азии включая в себя Южную Сибирь, Монголию, Восточный Туркестан, Тянь-Шань и Среднюю Азию.

Методологической основой исследования являются принципы научного анализа исторических сведений. Это принципы историзма, развития, научности, объективности; учет мировосприятия людей прошлого, стереотипов, мнения и поведения, религиозной и мировоззренческой картин мира людей тех времен. Метод исторического познания – диалог историка и источника, конструирование исторического факта и исследуемого объекта.

Объектом исследования являются представления о сакральном характере власти, их эволюция в исторический период, обозначенный в хронологии истории Кыргызстана как тюркский.

Предметом диссертационного исследования является характеристика круга представлений о верховной власти в обществах тюркского периода посредством анализа нарративных материалов, научных исследований о сакрализации власти и этнографического материала.

Научная гипотеза исследования. В диссертационном исследовании на основании современных научных подходов (философского, религиоведческого, политологического, лингвистического) в контексте центральноазиатских исторических процессов рассматриваются концептуальные вопросы сакрализации власти в эпоху тюркских каганатов.

Осуществление задач диссертационного исследования в определенной степени служит основой для более детального и углубленного изучения традиций государственности сообществ на территории Средней Азии.

Научная новизна исследования состоит в следующем:

- работа является интегрирующим подходом в исследовании сакральных аспектов власти в обществах тюркского периода в истории кыргызов и Кыргызстана
- раскрываются особенности механизма понятия «кут» в отношении верховной власти у тюрков и кыргызов, дается его подвязка с научными исследованиями Европы и Азии
- раскрываются особенности влияния сакрализации власти, заложенные в инициации и интронизации каганов

- рассматривается ряд титулов и должностей тюркских правителей в свете их сакральной сферы
- приведен анализ преемственности сакрального влияния в периоды смены тюркских государств в описываемом регионе
- очевидно показано совершенствование сакрализации власти и ее модернизация с самого раннего периода истории тюрков
- выявлено понятие передачи сакральности в эпоху смены религиозных верований в тюркских государствах

Источниковедческая база исследования составили тюркские источники – это древнетюркские рунические надписи (енисейские, таласские, орхонские), а также произведения Ж. Баласагуна, М. Кашгари . Их можно разделить хронологически (на ранние и поздние) по идейной направленности, по форме, по степени близости к арабской или тюркской культуре. Наиболее ранние памятники тюркской руники относятся к 10-20 –м гг. VIII в. Это надписи в честь Тоньюкука, Кули-Чор, Онгинский памятник. Памятники с р. Орхон в честь Кюльтегина и Бильге-кагана (30-е гг. VIII в.) относятся ко Второму Восточно-Тюркскому каганату (682-745 гг.). Источники тюркского происхождения характеризуют взгляды на жизнь и мироздание тюркского общества, в котором они отводят особенную роль носителю верховной власти, отвечающему за гармонию общества и мира в целом. Тюрки основывали свои своды правил и кодексы поведения, исходя из своих представлений истинных кочевников.

В «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагуна выясняется круг вопросов, касающихся управления государством. Автор, знакомый с арабской и персидской литературой, описывает просвещенного правителя. Однако представление о предназначении верховной власти сохранила идеалы кочевого тюркского общества. Фольклорный материал, приведенный в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари, отчетливо отражает вопрос о роли и месте правителя в тюркском обществе.

На основании данных корпуса китайских источников можно проследить развитие политических воззрений на верховную власть тюркских и кыргызского народов и заключить, что их основы сложились ещё в древности. Китайские источники отражают представления тюрков и кыргызов не в полной мере, часто искажают какие-то сюжеты в угоду императорской идеологии. Многие китайские понятия и термины, используемые при описании северных кочевых народов, не отражают подлинной сущности институтов власти в кочевом обществе. Однако, китайские хроники содержат внушительный объём информации, позволяющий реконструировать суждения о верховной власти и ее сакрализации в кочевом обществе.

Арабо-персидские источники отличаются от вышеназванных рядом характерных черт. Арабская школа историков и географов, известная своими традициями в описании кочевых обществ, иным образом воспринимала верховную власть у тюркских народов. Позиции многих авторов определялись дифференциацией на мусульманский и немусульманский мир. Можно проследить также влияние мусульманских религиозных догматов на восприя-

тие верховного правителя у кочевых народов Центральной Азии. Особенно это заметно у «Записок» Ибн Фадлана, а также в сочинении Гардизи «Зайн ал-ахбар» «Украшение известий» написанной в царствование газневидского султана Абд ар-Рашида (1050-1053).

Анализ источников выявил достаточно большой объем представлений о сакральной роли верховной власти в тюркском и кыргызском обществах средневековья. На их основе мы выделили ключевые понятия, которые заключают в себе основные принципы предназначения верховной власти в описываемый период. Поэтому структурное деление нашей работы на отдельные главы, предусматривает рассмотрение основных групп представлений, определяющие понимание сакрализации власти в обществах рассматриваемого периода.

Основные положения выносимые на защиту:

1. Сакрализация власти кагана у тюрков и кыргызов средневековья обеспечивала стабильное функционирование социума в политической и социальной сферах
2. Идеологическое обоснование верховной власти в сакральном смысле держалось на двух основных идеях-«небесной инвеституры» и понятии «кут»
3. Соотношение сакральной харизмы правителя и религиозной платформы являлось специфическим способом управления тюркского и кыргызского социума, обоснованием права на власть
4. Инициация, интронизация и титулатура каганов являлась необходимым инструментом сакрального влияния на власть, вне зависимости от религиозных воззрений
5. Сакрализация власти была необходимым фундаментом при реконструкции и эволюции властных структур у тюрков и кыргызов в Средние века
6. Титулы и символы власти у тюрков и кыргызов несли в себе сакральную нагрузку, необходимую для обоснования власти в тюркском социуме

Научно-практическая значимость работы обусловлена возможностью использования материалов диссертационного исследования при решении задач нomaдистики, исторического религиоведения, изучения принципов организации государственной власти у кочевников Центральной Азии тюркского периода. Результаты данного исследования имеют большое значение в изучении религиозной и политической истории народов Кыргызстана и Центральной Азии, в особенности истории государственности, а также решении ряда проблем в этой области и кроме того в исследовании традиций их государственной власти. Материалы данного труда окажут помощь исследователям изучающим генезис и функции древних и средневековых тюркских государств в Центральной Азии с исторической и религиозной точек зрения. Итоги исследования могут применяться при преподавании социально-политической истории, истории

государственности и истории религиозных верований на территории Кыргызстана в ВУЗах, при создании учебников и учебных пособий.

Структура работы. Диссертация состоит из введения, трех глав, шести параграфов, заключения и списка используемой литературы.

Апробация работы. Основные положения диссертации были изложены в 17 научных публикациях, в отечественных и зарубежных сборниках, а также сборниках международных и республиканских научно-практических конференций. Диссертация обсуждена и рекомендована к защите кафедрой древней и средневековой истории Кыргызстана Кыргызского Национального Университета им. Ж. Баласагына.

Полнота отражения результатов диссертации в публикациях. Основные положения диссертации изложены в 17 научных статьях. Из них 10 статей и 1 тезис опубликованы за рубежом (Санкт-Петербург, Пермь, Челябинск, Саратов, Тамбов, Россия; Улан-Батор, Монголия; Киев, Украина; Астана, Казахстан; Камчия, Болгария).

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается актуальность и новизна избранной темы, раскрывается историография проблемы, определяются цели и задачи исследования, хронологические рамки, объект и предмет исследования, методологическая основа и источниковая база, практическая значимость работы и её апробация, указана структура диссертации.

В первой главе «Анализ историографии и источниковедения по сакральности власти у кочевых народов» делается акцент на научном фундаменте исследований сакрализации власти у тюркских кочевых народов Центральной Азии, его источниковедческой и историографической базе. Внимание уделено исследованиям сакрализации власти в зарубежной и отечественной научной литературе, выработанные антропологами, теологами, историками и политологами в течении десятилетий, специфики политической и административной схемы государства у кочевников Центральной Азии. В последние два десятилетия наметилась тенденция преодоления утвердившегося в середине XX в. неразделения феноменов сакрализации и обожествления власти в историко-антропологической науке. Если под обожествлением понимается признание носителя верховной власти божеством, то сакрализация власти возможна и тогда, когда в представлении подданных правитель, в сущности, остается человеком (или, по крайней мере, прежде всего человеком в рамках общей дихотомии «человек – божество»), но считается обладателем особенно значительных, и притом сближающих или тесно связывающих его с божествами возможностей для обеспечения всеобщего благополучия. Также тесно связаны между собой обряды инициации и институт власти, в основе которых лежит сакральная сущность как обрядового, так и общественно-социального, а также религиозного значения. Социологическая концепция сакрального, получила признание в общественных науках. Опираясь на социологию ученые различают

два состояния общества: структуру и «коммунитас» - латинское слово, которое они предпочитают однокоренной с ним «общине», community, обозначающей особый род повседневного социального устройства. Действительно, коммунитас, по их определению, это не повседневное, а экстраординарное состояние, которое возникает в кризисные периоды, характеризующиеся так называемой лиминальностью. В таком положении они образуют коммунитас - сплоченную группу неотличимых друг от друга людей, основанную на отношениях тесного товарищества, не опосредованного никакими устойчиво-структурными отношениями и переживаемого как компенсация совместной исключенное из обычного, мирского строя жизни. Речь идет о пороговых, переходных моментах, когда отдельный человек или даже целая группа оказываются в промежутке между разными статусами, лишенными устойчивого статуса. Типичный пример лиминального состояния - неофиты в обрядах инициации, находящиеся в пассивно-униженном положении, исключенные из устойчивых структур и приведенные к неразличимому единообразию. Эта идея согласуется с «политической теологией», которая в свою очередь выводит упорядоченно-правовую государственную власть из власти экстраординарной, возникающей как результат суверенного решения в исключительной ситуации «чрезвычайного положения». По такой концепции, исключительное важнее нормального и само его порождает. Здесь обе антропологические теории власти совпадают с мнением историков о начале государственной истории как «сообщества мужских товариществ», что в свою очередь полностью подходит под образование первых тюркских племенных объединений и их политической структуре, как сообщества мужчин-кочевников, с собственными ритуалами, направленными на установление «сакрального» миропорядка на основе ими же выработанной картины мира. Отсюда следует сделать вывод что сакральность власти у кочевых народов Центральной Азии в раннее средневековье строилась по принципу который означили антропологи политической власти: «священное-сакральное-профанное», что подразумевало инициативные переходы и обеспечивало различный сакральный статус их носителей в обществе, что подтверждается титулатурами и чинами. Также большую роль в определении сакральности власти сыграли работы французских и немецких философов и антропологов о роли жертвы в ритуалах и образах. Жертвенный обряд как событие высокозначимого перемещения объектов (жертвенных животных, человеческих жертв и т. д.), помимо своих частных практических функций, служит еще и поддержанию и укреплению общества в целом, напоминая членам общества, что оно одновременно и состоит из них, и превосходит каждого из них в отдельности. Проблема «мужских союзов», обсуждавшаяся в науке еще с XIX века, непосредственно связана с проблемой сакрального. В охотничьем обществе выделяется, а в дальнейшем продолжает существовать уже сама по себе, независимо от добычи пропитания, особая категория людей - взрослые мужчины-охотники, которые принимают в свой состав юношей посредством особого обряда (инициации) и которые, в отличие от прочих членов общества, постоянно проливают кровь. В их сознании сосуществуют две модели поведения – «мирно-профанная» в семейном быту и жестоко-«сакральная» в охотничьем отряде. В сакрализации власти заключен особый аспект трансцендентности – особая сила,

делающая власть сакральной, тем самым выводя ее из области профанного в область «священного». Для обозначения этого принципа выбрали меланезийское слово «мана», употребление которого было впервые исследовано английским ученым Р.Г. Кодрингтоном. Итак, у маны две стороны: одна, энергетическая, соответствует многообразным и рациональным практическим нуждам и задачам, другая, субстанциальная, отсылает к сплошной и текучей проникающей среде, служащей проводником для магических сил как таковых. В такой структуре понятия воспроизводится оппозиция частного и общего, противопоставляющая универсальную ману множественным духам анимизма: действительно, в первом аспекте мана раздробляется на множество конкретных применений, а во втором аспекте равна себе как единая субстанция. В первом аспекте она транзитивна, служит орудием для применяющего ее мага, преодолевается ради искомого результата и в этом смысле трансцендентна, а во втором аспекте имманентна, пребывает и струится сама по себе. Дальнейшая рефлексия об этой энергии/субстанции, на которой зиждутся остальные представления о сакральном, развивалась именно по двум указанным направлениям. Самым важным фактом для нашего исследования является разработка термина «кут» - именно он ближе по сакральному своему значению к означенному термину «мана». Термин «кут» несет именно такую же нагрузку, что очень четко видно на примерах из благословлений и поздравлений на кыргызском и различных тюркских языках (Например: Кут болсун сени!-дословно-Да придет с тобой кут-И.Ф.). Возможно этим объясняется и слабость культа Тенгри, как верховного наблюдателя у тюрков, а вера в кут была основной, более ранней и основательной, вышедшей из анимических и шаманистских культов охотников. Особое значение имеет сакральность двух типов – магическая и религиозная. Для тюркско – кочевого общества характерна магическая сакральность, в то же время для сакральных культур Китая и Ирана – сакральность несет полностью религиозный формат. Магическая модель характеризуется такими признаками: 1) взаимностью («например, колдун совершает определенные действия, в ответ на которые заклинаемая сила совершает свои»), 2) принудительностью («совершение определенных действий одной стороной требует ответных определенных действий со стороны другой»), 3) эквивалентностью («отношения контрагентов носят характер эквивалентного обмена и могут быть уподоблены обмену конвенциональными знаками»), 4) договорностью (причем «наличие договора подразумевает и возможность его нарушения в такой же мере, в какой из конвенционально-знаковой природы обмена вытекает потенциальная возможность обмана и дезинформации»). Напротив того, религиозные отношения строятся как «безоговорочное вручение себя во власть» и характеризуются: 1) односторонностью («отдающий себя во власть субъект рассчитывает на покровительство, но между его акцией и ответным действием нет обязательной связи»), 2) непринудительностью для той силы, которая получает власть над отдающимся субъектом («одна сторона отдает все, а другая может дать или нет»), 3) неэквивалентностью («отношения исключают психологию обмена и не допускают мысли об условно-конвенциональном характере основных ценностей»), 4) «следовательно, отношения этого типа имеют характер не договора, а безусловного дара». Этим можно объяснить крайнее нежелание

ранних тюрков и кыргызов полностью походить на соседнее китайское общество с его полностью поглощенным индивидом. Сакральность в кочевых державах средневековой Центральной Азии зависела еще от эволюции политической власти в эпоху с конца бронзового века по раннее средневековье. Социальная эволюция кочевников скотоводов изучена хуже, чем общие аспекты социальной эволюции. Кочевники не только Азии, но также Африки и Америки всегда были слабоизученным объектом мировой истории. В трудах зарубежных теоретиков модернизации и неоэволюционистов проблема эволюции кочевников-скотоводов не является широко обсуждаемой. В обобщающих эссе главное внимание уделено процессам роста аграрных культур и цивилизаций. Постепенно сформировалась богатая палитра мнений об общественном строе кочевников скотоводов: одни ученые считали, что кочевники самостоятельно могли подниматься только до предгосударственного уровня развития, тогда как другие полагали, что наиболее крупные объединения степняков имели оформившийся раннегосударственный характер. По мнению третьих, номады достигали стадии феодализма; четвертые же отстаивали тезис об особом, «номадном», способе производства. В последнее десятилетие эта дискуссия продолжалась в основном в русскоязычной литературе. При этом в ней в той или иной степени нашли отражение все высказывавшиеся ранее точки зрения. Однако наиболее активными оказались попытки обосновать особый путь развития обществ кочевников-скотоводов. Предмет дискуссии сконцентрировался вокруг вопроса о том, что является основой специфичности номадизма: внутренняя природа скотоводства, являющаяся основой так называемого номадного способа производства или же особенности внешней адаптации кочевников к земледельческим «мир-империям». В то же время в условиях преодоления формационного монизма совершались попытки рассмотрения кочевничества с точки зрения цивилизационного подхода, проявилось стремление обосновать существование в истории особой «кочевой цивилизации». Совершенно очевидно, что кочевники скотоводы создавали самые разнообразные по степени сложности формы политической организации. В мировой науке имеется две наиболее популярные группы теорий, призванных объяснить процесс возникновения государства: «интегративная» и «конфликтная». Однако ни с той, ни с другой точки зрения нельзя считать, что государственность была для кочевников внутренне необходимой. Все основные экономические процессы в скотоводческом обществе протекали в рамках отдельных домохозяйств. По этой причине необходимости в специализированном, бюрократическом, аппарате, занимающемся управленческо-редистрибутивной деятельностью, не было. Все политические и социальные противоречия разрешались в рамках традиционных институтов. Сильное давление на кочевников могло привести к откочевке или к применению ответного насилия, поскольку каждый свободный номад был одновременно и воином. Нужда в объединении кочевников возникает только в случае войн за природные ресурсы, организации грабежей земледельцев или экспансии на их территорию, при установлении контроля над торговыми путями. В данной ситуации складывание сложной политической организации кочевников в форме «кочевых империй» есть одновременно и продукт внутренней интеграции, и следствие конфликта между номадами и земледельцами. Кочевники скотоводы

выступали в данной ситуации как «класс-этнос» и специфическая, ксенократическая (от греч. «ксено» – наружу и «кратос» – власть) политическая система. Образуя, говоря, они представляли собой нечто вроде «надстройки» над оседло-земледельческим «базисом». С этой точки зрения создание «кочевых империй» – это частный случай популярной в свое время «завоевательной» теории политогенеза, согласно которой война и завоевание являются предпосылками для последующего закрепления неравенства и стратификации. Все это предопределило двойственную природу «степных империй». Сверхсложные общества – такие, которые западные ученые называли «цивилизациями» – могли появляться без бюрократической организации управления. Административно-иерархическая структура степной империи включала несколько уровней. На высшем уровне держава делилась на две или три части – «левое» и «правое» крылья, либо «центр» и крылья. В свою очередь, «крылья» могли делиться на «подкрылья». На следующем уровне данные сегменты подразделялись на «тьмы» – военно-административные единицы, которые могли выставить примерно по 5-10 тыс. воинов. В этнополитическом плане данные единицы должны были примерно соответствовать племенным объединениям или сложным вождествам. Последние опять же делились на более мелкие социальные единицы – вождества и племена, родо-племенные и общинные структуры разной степени сложности, которые в военном отношении соответствовали «тысячам», «сотням» и «десяткам». Начиная с уровня сегментов порядка «тьмы» и выше, включавших несколько племенных образований, административный и военный контроль вверялся специальным наместникам из числа ближайших родственников правителя степной империи и лично преданных ему лиц. В немалой степени именно от этих наместников зависело, насколько метрополия будет иметь власть над племенами и вождествами, входившими в имперскую «конфедерацию».

Сегодняшние исследования сакрального развиваются по нескольким направлениям. Во-первых, продолжается углубленное изучение некоторых связанных с этой категорией специальных проблем, особенно проблем дара и жертвы. Первую группу концепций сакрального составляют идеи, выработанные в рамках религиозного мировоззрения: в них религия описывает сама себя, хотя и не всегда методами классической теологии. К сожалению в Кыргызстане данная тематика практически не исследовалась, именно поэтому она крайне важна, дабы изучить материал по истории тюркских и кыргызского народов в связи с сакральностью власти на определенных исторических этапах. Стоит более глубоко исследовать материал, накопленный историками и архивистами, переработать его в определенную теорию и дать обзор сакрализации власти, ее механизмов и структуры. Это становится возможным благодаря использованию концепций, разработанных философами и антропологами, экстраполируя их на основу различных источников по истории средневековых тюрков и кыргызов. Также необходимо разобрать смысл сакральности как особого явления в специфике политической власти у кочевников-тюрков.

Во второй главе «Сакрализация и ее механизмы у средневековых тюрков и кыргызов» определяется механизм сакрализации власти у средневековых тюрков и кыргызов, роль сакрализации в упрочении власти тюрков Центральной

Азии. Описывается роль инициации и интронизации каганов в сакральной функции их власти, взаимодействие религии и власти у тюрков в Средние века - от тенгрианства и других религий к исламу. Определяется термин «кут» как основополагающий в сакрализации власти в кочевом социуме. В средние века представления о божественности правителя - носителя идеи порядка, участника космологического действия, - являлись всеобщими. Обожествление главы государства было важной коллективно-психологической предпосылкой интеграционных процессов в центральноазиатских номадических обществах. По нашему мнению, аналогичными сакральными позициями обладали тюркские и кыргызские правители. Однако источники не содержат прямого и концентрированного описания системы таких представлений. Вместе с тем, традиция осмысления власти в категориях «священного», как и любое другое явление культуры, не могло исчезнуть, не оставив никакой информации. В современных исследованиях расшифровке подобной информации должно быть уделено большое внимание. Данные, содержащиеся в памятниках енисейской и орхонской руники, в китайских и мусульманских источниках, синхронны реконструируемому мировоззренческому образу. Кут как понятие исходит из глубокой древности, упоминаясь в различных эпитафиях и сказаниях. Для древнейших тюрков обладание верховной властью определялось наличием у кагана дара Тенгри – кут. Существует огромная этнографическая литература о кут как о душе - «двойнике» человека, при зачатии которого божество или несколько божеств предоставляют некий жизненный эмбрион, сгусток энергии, некое семя жизни, счастье, благодать. Широко распространенным в средние века было использование слова кут как компонента имен собственных и титулов у центрально-азиатских народов. В кыргызской антропонимии мы тоже можем найти свидетельства существования схожих взглядов у населения государства на Енисее. Здесь встречаются: «Кутлуг чигши», «Кутлуг бага тархан огя» и др. Очевидно что титулы правителей несли в себе особую роль в отношении сакрализации, как наследуемой по принципу передачи или заимствования титула, становившегося сакральным. Это стоит отметить в отношении титулов «тегин», «тархан», «джабгу». Кроме функции обозначения занимаемого поста в каганате, - эти титулы несли сакральную нагрузку, делая их обладателей более значимыми в среде тюркской элиты. Древнетюркская социальная терминология не раз была предметом научного анализа. Материалом при этом были как тексты древнетюркских рунических надписей, так и документы на других языках. Основной её круг, относящийся, главным образом, ко времени Великого Тюркского каганата, сейчас известен. Но значительная её часть, содержащаяся в ранних китайских материалах, несмотря на имеющиеся серьёзные разработки, обследована недостаточно, а подчас и не выявлена. С первых шагов государственной истории тюркское общество было строго ранжировано. Место и политический вес члена общества во многом определялись его титулом, нередко наследственным, закреплявшим положение его носителя в системе социальных связей и соподчинений. Очевидно, что древнетюркский и кыргызский корпусы титулатуры теснейшим образом связаны между собой. Получение титула было очень важным моментом в жизни представителя правящего слоя государства. Часто это событие

и описание заслуг фиксировалось в эпитафии. Принятие кыргызским правителем титула каган означало не только политический акт, но и претензию на обладание сакральностью кагана во всей ее полноте. Механизм существования «кута» у тюрков нес индоевропейские корни и совпадает с понятием «kydos» у древних греков. Это слово почти исключительно эпическое, которое традиционно с античных времен до наших дней считают синонимом kleos (kydos) 'слава', имеет собственное и очень специфическое значение: kydos обозначает неотразимую магическую власть, удел богов, которые иногда уступают ее какому-либо герою по своему выбору и тем делают бесспорным его триумф. Применительно к воину, по существу, означает 'взять (от) богов kydos', а затем с помощью этого талисмана покрыть себя славой. Анализ слова кут открывает нам область, в которую тюркская лексика нередко нас приводит, — область магических сил, заключенных в каганской власти. Каган в древних тюркских представлениях совмещает политическую власть с религиозной. Он осуществляет всеобщее верховенство и над отношениями между людьми, и над отношениями людей с богами. Поэтому он обладает страшной властью, основанной на праве и на магии. Пока есть кут, то есть высшая и несуществующая ставка, которую люди непрерывно отнимают друг у друга, до тех пор нет эффективной трансцендентности, которая бы восстановила мир. Динамика кута позволяет нам наблюдать разложение божественного во взаимной борьбе между силами тюрков и их недругов. Тем же механизмом каган связывался с кутом.

Каган считался оплотом закона и справедливости. С каганом ассоциировалась *кут*, а кут олицетворялся в виде солнечного света. Каган, заподозренный в потере кута, мог быть убит. Итак, термин кут несет в себе энергию сосредотачиваемую через Тенгри и распределяемую людям по двум признакам – отмеченность свыше и их собственные деяния, угодные как народу, так и богам. Потеря кута лишает кагана его верховного статуса, приводит к постоянным неудачам и окончательно лишает его права на занятие престола высших ханов, несмотря на право наследования. Потерей кута объяснялись убийства каганов Сулук Чабыш Чора у тюргешей – военные неудачи в борьбе с арабами, а также склонность к стяжательству и неосмотрительность по отношению к окружению и народу стоили ему жизни в 738 г. В эпитафии отмечено пренебрежение Сулуком мнения и воли эля, что также влияло на кут. В отношении к своим соплеменникам часто проявлялась именно эта черта – это видно на примере неудачливого кагана тюргешей Сулука и его более успешного современника Бильге-кагана. Фиксируя позиции традиционных сословий, составляющих общину, они скорее отражают борьбу этих сословий за свою долю материальных благ, получаемых общиной, нежели попытки изменения структуры. Харизматичность правителя – институционально установленный элемент определенного порядка социальной жизни традиционного кочевого общества. Сакральная роль правителя выстраивалась на основе веками существовавших мифолого-религиозных представлений в традиционном кочевом обществе. Древние тюрки имели реальные и мифические взгляды на происхождение своего государства. По их мнению, государство тюрков (эль) было самым древним, оно появилось сразу после сотворения мира. Оно было создано высшим божеством тюрков — Кук Тенгре и находилось

под его покровительством. Поэтому его называли Эль Тенгре (Божественная страна). Еще называлось оно Вечным элем. Таким путем древнетюркская официальная идеология хотела подчеркнуть его необычность, древность и неприкосновенность. Государство тюрков превратилось в один из священных культов. Выступление против него считалось великим грехом. Но, по их мнению, не государство первично, а народ (турк будун). Государство являлось необходимым условием для существования этноса. Его надо было беречь как зеницу ока. Разрушение его было равносильно трагедии - концу тюркского этноса. Правители так же были священными, подаренными народу Тенгри - высшим божеством неба, верхнего мира. Тенгри - это само божественное небо. Многие обряды, даже ритуал поднятия на трон хана, совершались с учетом движения солнца. На белом войлоке поднимали его наверх и кружили девять раз по движению солнца. Важно обратить внимание на связь правителя с *törü* – Высшим Законом, или Путем, и формы ее проявления в тюркской традиционной культуре. Выше уже говорилось и в обрядовых текстах подчеркивается, что особая связь правителя с Высшим Законом, который Небо через него проявляет, возможна лишь при наличии у избранника наивысшей сакральной субстанции – харизмы, выражаемой в тюркско-кыргызской языковой картине мире, прежде всего, через термин кут и ряд других. С одной стороны, в контексте того, что все представители правящего конического клана потомков Ашины являются харизматическими личностями, это качество можно считать врожденным. Именно поэтому в оригинальных текстах мы обнаруживаем постоянные ссылки на предковость; на небесное происхождение, которое также определяется связью с ним; маркировало его избранность особыми признаками при рождении. С другой стороны, харизма правителя была харизмой рода. *Значит исполнение воли Неба и поддержание законов, а также наличие кута – эти три составляющие делали власть кагана сакральной и полностью легитимной.* Сакрализация власти у тюрков выражалась в особенной инициации и интронизации кагана. Важным из атрибутов сакрализации власти является процесс инициации кагана. Древние тюрки придавали огромное значение инициации, поскольку на первый взгляд, она кажется формальным, на самом деле своим участием на этом процессе родовые старейшины, вассальные князья, племенная аристократия публично признавали власть кагана как верховного правителя, те, которые отсутствовали на нем, рассматривались как не подчинившиеся.

Одним из фундаментальных условий становления и развития древних цивилизаций, являлось, как известно, формирование монотеистических религий, или же тяготеющих к монотеизму религиозно-мифологических систем. В общетеоретическом плане их роль представляется как существенно значимая в организации и самоорганизации общества, которые приобретало новые гораздо более сложные количественные и качественные характеристики. Это общество императивно требовало создания и функционирования не только материальных, но и достаточно эффективных духовных механизмов социальной интеграции, стабилизации, обеспечения условий социально-экономического и культурного развития. Примерно такие же процессы закономерно развивались и в Центральной Азии, когда интенсивно формировались «кочевые» цивилизации тюрков и тюркоязычных народов. Власть правителей в номадических империях держалась

не только на насилии и страхе, но также на вере людей в сакральный источник ее происхождения. Это позволяло успешно решать достаточно сложные в техническом и энергетическом отношениях задачи создания монументальных сооружений погребального характера. Формируемые на определенное время «человеческие корпорации» функционировали, в основном, подчиняясь власти традиции, а не с помощью массовых репрессий, предельных наказаний за неповиновение, как это широко практиковалось древнекитайскими «законниками-легистами». «Небесная» инвеститура не являлась наследственной. Получение санкции Тенгри было важно каждым последующим каганом, что являлось доказательством его легитимности и обязательным условием наследования престола. Легенды о «небесном происхождении» правителя или в целом правящего рода подкрепляют их высокий статус в генеалогической системе родов и племён, что даёт приоритет в политических и социальных отношениях. Специфика сакральности избранных (правителя, лидера, богатыря, сказителя и т.п.) состоит в количестве, т. е. «силе» сакральности, которой наделяет избранного Небо, что постоянно подчеркивается в текстах и что позволяет определить ее как качественно иную субстанцию. В тюркской терминологии это нашло отражение в употреблении перед терминами сакральности слов «великий», «сильный», в преамбуле посланий тюркских каганов, «всесильный» обрядовых текстов и т.д. В дополнение к титулу каган, который уже маркирует избранность («на земле может быть только один каган»), по отношению к верховному правителю применяются дефиниции билге и др. – термины, обозначающие харизму или ее качество – благо, разум. Этим определялась максимальная сакральность избранных, что обуславливало их социально-ритуальные функции, делая их медиатором космос – социум не только для своего рода, но и для универсума. Новой составной культа Тенгри с VI века становится культ ашина - культ верховной политической власти, культ кагана. Его составной частью в продолжение данного культа становится культ Эль-хана Бумына, который так же «вырос» из культа ашиноидов. Данный культ целиком и полностью был понятен и связан только с древнетюркской государственностью. Исследователи соотносят его с этнической первоосновой ашинаидов и считают внеэтническим к основной массе тюрков культом. Культ рода Ашина имеет морфологическую связь с обыденным, можно сказать, с тривиальным культом предков, характерным для древнего пласта любого общества. Ашинаиды в VI веке при формировании государственной моноидеологии имели широкую возможность для выбора тех или иных религиозных систем. В среде знати кочевых скотоводов были распространены и имели популярность идеи конфуцианства (влияние Китая), буддизма (в его Тибетском варианте), манихейства, несторианства и зороастризма (влияние Среднего Востока). Однако ашинаиды выбрали и сохранили то, что было наиболее ближе и понятнее основной массе их подданных, простых кочевников, – тенгрианство, но в новом созданном ими же государственно-идеологическом варианте. Но уже в VI веке торговые и политические взаимоотношения начинают влиять на развитие религиозно-идеологической мысли у тюрков. В связи с ослаблением манихейства, слабостью христианства несторианской ветви и трудностью принятия буддизма в среде тюрков начал проникать ислам, который существенно повлиял на сакрализацию

власти. Ислам реорганизовал существовавший ранее социальный порядок и межгрупповые отношения, сначала в Аравии а затем в завоеванных странах. Арабы создали империю, основанную на новой воинственной религии и на стремлении распространять эту религию. Хотя первоначально руководство Исламским государством осуществлялось выходцами из оседлого населения Хиджаза, теоретически любой мусульманин был по статусу выше, чем любой немусульманин, но все мусульмане должны были быть равны между собой. В дальнейшем это позволило повысить статус мусульман неарабского происхождения. После деарабизации ислам способствовал созданию межэтнических элит из числа арабов, иранцев и, несколько позже, тюрков. В течение некоторого времени эти элиты были заинтересованы в сохранении Халифата, а еще больше и в течение более продолжительного времени, - мусульманского содружества. Начиная с X в. Буиды, Газневиды, Сельджукиды, Аюбиды и Мамлюки номинально признавали верховную власть Халифата, который обеспечивал религиозную легитимность их собственной власти. Первым значимым тюркским исламским государством стало государство Караханидов. После завершения политического объединения перед Караханидами встал вопрос, как управлять страной с оседло-земледельческим и кочевым населением, как осуществлять прочное господство над покоренным населением, поскольку кочевой тип политической власти оказался непригодным и не эффективным для управления. По мере расширения границы каганата и включения в состав каганата новых этносов с более развитой оседло-земледельческой культурой, Караханиды столкнулись со слаженной системой государственного аппарата, организацией управления, в связи с этим возникла потребность реорганизации своей системы управления по их типу. Появилась необходимость в создании более стабильного и действенного бюрократического аппарата. Такая система была ими воспринята у оседлых жителей Средней Азии, во главе которых стояли правители мусульмане Саманиды. У тюрков к моменту покорения ими Средней Азии изжил себя государственно-управленческий аппарат, берущий свое начало с VI века. Тюрки не смогли взять на вооружение китайскую систему управления государством, основанную на четкой бюрократии и неродственном подчинении императору т.е. подчинении ему наместника не как родственника, а как бюрократа. Титулатура правителей двух племен - прародителей династии Караханидов: чигил и ягма сохранялась все существование каганата. она, как в свое время причастность к роду Ашина, давала дополнительную религиозно-племенную сакрализацию власти. при этом еще и появлялась некая тотемность. Восточная ветвь Караханидов, правившая в Кашгаре от племени ягма (тотем Богра), западная же вела происхождение от племени эгдишей (тотем Арслан), составлявших часть чигилей, которые входили в состав карлукской конфедерации. лев и верблюды – стали основой, маяком сакральности Караханидов в регионе-подобные титулы не носили ни Газневиды, ни Саманиды. Мы отмечаем что исламская государственность предоставляла тюркам возможность исправить недостатки тенгрианства как государственной религии не имевшей отбора на должности, как это было отмечено выше, при этом сохраняя важнейший сакральный аспект власти – происхождение ее от высших сил. Власть в исламской ее трактовке также была от бога, и всякое покушение на нее, как и в тенгрианстве,

несло кару на совершившего выступление против властителя. Но если в тенгрианстве сакральность сочетала в себе понятие кут и тенгрианское мировоззрение, то в исламе она становилась единой, поскольку в Коране были уточнены все аспекты происхождения власти – она не могла быть от иных сил, кроме как от Аллаха. Халиф рассматривался как представитель бога на земле, посредством которого обеспечивался порядок и функционирование государства. Все эпитеты, с которыми официально обращались к халифам, выражали эту идею. Титулы, раздаваемые халифами также становились сакральными. Если основатель каганата, Билга Кул Кадыр-хан, был единственным его главою, то уже при его сыновьях была введена дуальная система власти с разделением государства на две части. Восточная, со столицей в Баласагуне, управлялась великим (старшим) каганом, считавшимся главою династии и всей державы. Западную ее часть возглавлял «сокаган», каган-соправитель, младший каган, имевший ставку в Кашгаре или Таразе. Великий каган титуловался Арслан-ханом, младший — Бугра-ханом, со смертью первого его пост и титул переходили ко второму. Около 433/1041-42 г. государство, до того единое, разделилось на два совершенно самостоятельных каганата — Западный (со столицей в Узгенде, затем в Самарканде) и Восточный (с центром в Баласагуне, затем в Кашгаре). Теперь в каждом из них было по два кагана — старший (Арслан-хан) и младший (Бугра-хан). Имелись еще «низшие» каганы — Арслан-илиг, Бугра-илиг (Йинал-тегин), Арслан-тегин, Бугра-тегин (Йанга-тегин). В наследовании у Караханидов господствовал принцип сеньората, т.е. власть и титул переходили не от отца к сыну, а к следующему по старшинству члену династии. Так, Йанга-тегин, поднимаясь по иерархической лестнице, мог стать Арслан-тегином, затем Йинал-тегином, далее Арслан-илигом и, наконец, ханом. Титулы Караханидов представляли собой смешение тюркских и исламских титулатур, что свидетельствовало о полном симбиозе арабской и тюркской политических культур, что явилось следствием седентарной политической взаимосвязи. В свое время в VII веке тюркам не удалось упрочить удельно-лестничную систему используя в качестве основы китайскую модель политического управления, в связи с невозможностью принятия китайской системы ценностей и буддистской религии. Теперь же благодаря распаду государства карлуков и выделению из них племен чигилей и ягба, которые в свою очередь создали на развалинах государства Саманидов Караханидский каганат, появилась возможность создания совершенно новой системы государственной власти, с использованием исламской сакрализации. Несмотря на то, что в начале VIII века ислам тюрками принят не был, уже в IX веке они повсеместно в Средней Азии начинают принимать ислам. Сакральность власти в исламе не противоречила тюркским властным установкам, поскольку сохранялся принцип происхождения власти от бога, что совпадало с тенгрианским миропониманием властных основ. У Караханидов сакральность власти сохранялась двумя мощными силами – во первых, она поддерживалась институтом наследных титулов инал, илиг и тегин (корневыми тюркскими титулами), во вторых к ним добавлялась совершенно новая – исламская титулатура, направленная на осуществление сакральности власти по исламскому варианту, где в халифате Аббасидов халиф уже являлся исполнителем воли высших сил на земле и был способен передавать эту силу на своих титулованных «вассалов».

В третьей главе «Символика образа волка и ее влияние на власть у тюркских народов» определяется положение символики волка как центральной во властных символах тюркских народов Центральной Азии в период раннего Средневековья. Дается анализ происхождения и развитие культа волка у властных институтов тюрков. Также описаны некоторые символы-тамги используемые каганами в раннесредневековых тюркских государствах. Сакральная связь символики образа волка с обществом нашла своё отражение в родословных преданиях народов Центральной Азии, в которых этот образ занимает важное, если не ведущее положение. Родословные предания связывались многими учёными с определёнными этническими группами и даже с целыми языковыми семьями. Широкое распространение воинской обязанности в кочевых государствах привело к тому, что каждый мужчина был воином. Мы видим, что каждый кочевник был воином, но на война очень часто распространялся эпитет «волк». Таким образом, мужское население некоторых кочевых государств Центральной Азии могли называть «волками». Получение «мужского имени» было связано с обрядом инициации, которому предшествовало совершение юношей охотничьего или воинского подвига, или он подвергался особому испытанию, которое носило инициационный характер. Обряд инициации можно видеть в действиях Кюль-тегина, который удаляется в лес и там живет, питаясь вместе с волками. Через некоторое время его забирает старший брат, и в следующем эпизоде они уже готовятся к нападению, т. е. Кюль-тегин, видимо, получает статус воина. Центральноазиатский эпос и этнография подтверждают, что в прошлом в юношеских военных отрядах - существовали обычаи, восходившие к воинским посвящениям. Суть воинской инициации заключалась в ритуальном превращении молодого воина в волка. Речь шла не только о храбрости, физической силе или умении выносить лишения, но и о магическом религиозном опыте, радикальным образом менявшем жизнь испытываемого. Он должен был преодолеть свой человеческий облик в порыве агрессивной, устрашающей ярости, уподоблявшей его бешеному хищнику. Можно говорить о существовании волчьего бога и в центральноазиатской мифологической традиции, который иногда сам выступает в образе волка, но чаще волки предстают перед нами в качестве его слуг. Правда, у тюрко-монгольских народов боги не всегда персонифицируются, но это не противоречит вышесказанному, так как волки считались небесными и выполняли волю неба. Важно также то, что на знаменах кочевников часто изображалась волчья голова. Такие знамена были у древних тюрков, монголов в эпоху Чингисхана, кипчаков, тангутов и у нынешних гагаузов. В Средней Азии и на Тянь-Шане мужские союзы эпохи средневековья имели волчью символику. В её основе лежала вера в возможность превращения в волка, которая в своей ритуальной основе имела обряд переодевания и подражания этому животному. Ту же ритуальную основу имел и особый стиль поведения молодых воинов и охотников, который характеризовался психической неуравновешенностью. Возникновение культа волка и связанных с ним легенд исследователи связывают с эпохой каменного века в Центральной Азии, когда охота играла ведущую роль, в связи с чем возник сюжет космической охоты. Это соединение привело к появлению охотничье-скотоводческих верований, связанных с волком, которые преследовали своей целью не только обеспечение удачи в охоте, но и

сохранение своего скота и своего хозяйства от волка. Они в основном были результатом переосмысления охотничьих верований более ранних периодов и сохраняли их основные элементы. Одним из таких элементов была табуизация имени волка в кочевой среде. Волк в архаических культурах преимущественно кочевого образа жизни был сакральным существом. Отдельным вопросом является место образа волка в шаманизме кочевых народов Центральной Азии. Можно утверждать, что этот образ в шаманистских традициях сохранил многие архаичные элементы, которые не сохранились в других традиционных верованиях. Например, вера в то, что человек временно может становиться волком или другим животным, сохраняя в то же время человеческий разум. Этой способностью обладали, в первую очередь, шаманы.оборотничество в ранний период у многих народов понималось как ритуальное платье, которое можно надеть и скинуть или одолжить другому. Оно не несло положительной или отрицательной окраски и воспринималось как должное. По всей видимости, вера в оборотничество у кочевых народов Центральной Азии существовала на переходном этапе от родоплеменного строя к военной демократии и ранней государственности.

Глубоко почитаемым древними тюрками был культ предков-героев, прославившихся своими подвигами на поле брани или творениями, материальными и духовными, которые возвеличили имя тюрков. Тюрки верили, что кроме физического питания тела, необходимо питать и душу. Одним из источников энергии души был дух предков. Считалось, где жил и творил Герой, или Гений дела, там и после смерти его дух мог оказывать постоянную защиту и помощь своим сородичам и народу. Славным предкам тюрки устанавливали каменные памятники, на плитах выбивались слова о подвиге и обращение к потомкам. Памятник был местом встречи между людьми и духом предка. Во время памятных жертвоприношений, молений, иногда в государственном масштабе, дух предка находил в памятнике временное пристанище, остальное время он обитал на Небе. Почитание предков у тюрков нашло выражение в их тотемическом отношении к Волку - предку Бозкурту, гаранту бессмертия тюркского народа, посланному Великим Тенгри, о чем символизирует небесно-синий цвет шерсти Бозкурта. Древние тюрки считали, что их предки спустились с Неба и с ними «небесный волк» - существо небесное, дух-предок, дух-покровитель. Верования, связанные с Бозкуртом, в мифологических текстах тюрков делятся на три части: вера в Бозкурта как отца, основателя рода; вера в Бозкурта как вождя и вера в Бозкурта как спасителя. Предок-Бозкурт являлся не случайно в те исторические моменты, когда тюркский народ находился на грани вымирания, и всякий раз Он стоял у истоков его возрождения. Бозкурт - незаменимый воитель, вождь, выведивший тюрков на путь боевых побед в периоды, когда бурлила их национальная жизнь и совершались великие походы. Золотая волчья голова красовалась на тюркских победоносных знаменах, вызывая страх перед ним у противника. Тюрки почитали волка как умного, самоотверженного, преданного другу, лидера среди зверей. Главнейшую роль в символике у тюрков занимала тамга - как основной символ рода или племени. Известно, что многие кочевые племена собственной письменности не имели, однако находились в контакте с высокоразвитыми оседлыми

цивилизациями, располагавшими письменностью. Общеизвестно, что определяющая функция любой знаковой системы — это функция информационная. Донести до «зрителя» определенную информацию, содержащуюся в знаке, означало надлежащим образом скорректировать его поведение: вызвать, например, чувство настороженности, и т.д. Однако ожидаемый эффект был возможен только в том случае, если «зритель» понимал значение знака, то есть опознавал его, воспринимая как внешний сигнал и «руководство к действию». Таким образом, важнейшей производной функцией знака (в том числе тамгообразного) является функция сигнально-опознавательная. Необходимость в подобной маркерах объективно существует в любом обществе, осознающем простейшее противопоставление «свой — чужой». Надо полагать, что по мере развития социальной структуры (выделении клановых, профессиональных и др. групп) и усложнения связей между элементами этой структуры необходимость существования подобных знаковых систем возрастает. Однако информационные возможности тамгообразных знаков не безграничны; с течением времени область их применения должна постепенно сужаться, ограничиваться более совершенной информационной системой — письменной. Но определенный период сосуществование двух указанных систем вполне возможен и даже неизбежен. Дальнейшие пути эволюции тамгообразных знаков приводят обычно в область геральдики (тамги — своеобразные «гербы»), религиозную (тамги — сакральные символы), юридическую (тамга — «факсимиле», знак подтверждения принадлежности, владения и т.д.) либо традиционно-бытовую (тамга — элемент орнамента) сферы.

Выводы и практические рекомендации

Тюркские государства средневековья (552-744 гг.) основанные племенем Ашина за короткий срок установили господство над Центральной Азией и народами населявшими ее. Его влияние также нашло отражение в более поздних государствах региона, таких как Западно-тюркский каганат (603-740 гг.), Второй Восточно-тюркский каганат (682-744 гг.), Тюркешский каганат (704-740 гг.), Карлукский джабгулиат (744-840 гг.), Кыргызское Великодержавие (840-924 гг.), государство Караханидов (940-1070 гг.). основой власти в этих государствах тюркской эпохи являлся каган, концентрирующий в своих руках всю полноту власти в ту эпоху. Таким образом в диссертационном исследовании мы сделали следующие выводы:

- Сакрализация являлась неотъемлемой частью власти во времена тюркских каганатов, ее важнейшей и фундаментальной частью, обоснованием легальности и легитимности правителя.
- Власть в тюркских и кыргызском государствах в раннем средневековье как необходимое условие существования государства и социума сакрализовывалась авторитетом Тенгри через «небесную легитимность» и наличие сакральной субстанции «кут»

- В тюркском и кыргызском социуме правитель не рассматривался в качестве «царя-божества», а сакрализовывался через обладание «даром Неба» - «кут», при потере которого он смещался с трона, мог быть изгнан или убит.
- «Кут» являлся более широким понятием и нес в себе очень большую сакральную нагрузку, фактически являясь примером двойной сакральной легитимации власти – Тенгри сакрализовывал власть кагана не напрямую, а через дарование «кута», который давался на определенное время, в процессе инициации и интронизации кагана
- Различные религиозные течения в раннем средневековье не оказали значительного влияния на институт сакрализации власти - лишь с X века он начинает вбирать в себя элементы мусульманской политической культуры
- Сакральность в переломные моменты истории тюркских и кыргызского государств сохранялась благодаря не только социуму и религии, но также и титулатуре правителей таких как «Бильге», «Эль», «Кутлуг», «Эркин», «Тегин», «Ябгу» которые были сакрализованны
- Сакрализация власти подвергалась модернизации под влиянием как внутренних, так и внешних процессов, в результате в государстве Караханидов можно было наблюдать синтез тюркско-исламской сакрализации власти
- Верховная власть опиралась на систему использования тотемных символов, дающих дополнительные черты сакральности к фундаментальным позициям власти
- Благодаря сакрализации власти был выработан определенный алгоритм жизни и поведения кагана как верховного правителя тюркских и кыргызского обществ раннего средневековья

Таким образом опираясь на сведения письменных источников и используя современные научные исследования в различных гуманитарных науках и труды отечественных и зарубежных ученых мы пришли к выводу что сакрализация власти в тюркских и кыргызском государствах раннего Средневековья была фундаментальной основой культуры политического и государственного управления, сочетая в себе религиозно-правовую легитимацию на власть в кочевом социуме. При этом сакрализация власти не была закрепленной формой и успешно модернизировалась и эволюционировала в условиях внешних и внутренних воздействий на протяжении описываемого хронологического периода. Данное обстоятельство позволило кочевому сообществу успешно трансформировать культуру власти и создавать устойчивые сакральные модели управления социумом и государством.

Дальнейшее исследование истории сакрализации власти позволит освоить ряд актуальных вопросов истории Кыргызстана и Кыргызской государственности в частности. Через изучение сакрализации власти можно

освоить историю как государств периода раннего Средневековья, так и более поздних периодов.

Основные положения диссертации опубликованы в следующих публикациях:

1. Фукалов, И.А. Влияние тенгрианства на сакральность власти у кочевников Центральной Азии в раннем средневековье [Текст]/ И.А.Фукалов //Антро. Вестник «Западно-Уральского института экономики и права».-Пермь, 2014. - №2(15). – С.138-150. (Журнал входит в базу РИНЦ)
2. Фукалов, И.А. Сакрализация власти и ее кризис в Карлукском Джабгулиате [Текст]/ И.А.Фукалов //Антро. Вестник «Западно-Уральского института экономики и права».-Пермь, 2015. - №2(17). – С.110-122. (Журнал входит в базу РИНЦ)
3. Фукалов, И.А. Влияние религиозной терминологии на политические воззрения тюрков раннего средневековья [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы X Международной научно-практической конференции «Традиционные общества: неизвестное прошлое».-Челябинск,2014.- С.110-114.(Сборник входит в базу РИНЦ)
4. Фукалов, И.А. Сохранение сакральности власти у тюрков в переходные периоды истории Средневековья [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы XI Международной научно-практической конференции «Традиционные общества: неизвестное прошлое».-Челябинск,2015.-С.75-81.(Сборник входит в базу РИНЦ)
5. Фукалов, И.А. Харизматичность лидера в кыргызском социуме и его историческая ретроспектива [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Конструктивные и деструктивные формы мифологизации социальной памяти в прошлом и настоящем». –Липецк,2015.-С.130-137.
6. Фукалов, И.А. Племена басмылов и сакрализация власти в басмыльских идикутах в X-XI веках [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы XII Международной научно-практической конференции «Традиционные общества: неизвестное прошлое».-Челябинск,2015.- С.66-74.(Сборник входит в базу РИНЦ)
7. Фукалов, И.А. Сакрализация термина «кут» у правителей ранних кочевых цивилизаций Центральной Азии [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы XXXVIII и XXXIX Среднеазиатско-Кавказских чтений. Лавровский сборник. Этнология, история, археология, культурология - Санкт-Петербург,2015.-С.40-46.(Сборник входит в базу РИНЦ)
8. Фукалов, И.А. Сакрализация власти у тюркских народов Раннего Средневековья [Тезисы]/ И.А.Фукалов //Материалы XX Міжнародної наукової конференції Сходознавчі читання А.Кримського. - Киев,2016.-С.38-39.
9. Фукалов, И.А. «Кут» и влияние тенгрианства на сакральность власти у тюрков и кыргызов в Раннем Средневековье [Текст]/ И.А.Фукалов

- //Материалы IV Международно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: Истоки и современность». –Улан-Батор,2013.-С.246-253.
- 10.Фукалов, И.А. Сохранение сакральности власти у тюрков в переходные периоды истории Средневековья [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы V Международно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: Истоки и современность». –Камчия,2015.- С.218-223.
  - 11.Фукалов, И.А. Символика волка как государственная у тюркских народов Центральной Азии [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Кыргызский каганат в контексте тюркской цивилизации: проблемы кыргызоведения». – Бишкек,2012.-С.108-111.
  - 12.Фукалов, И.А. Влияние тенгрианства и термина «кут» на сакрализацию власти тюрков и кыргызов в Раннем Средневековье [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы II Международно-практической конференции «Кыргызский каганат в контексте средневековой государственности и культуры тюркских народов». –Бишкек,2013.- С.78-79.
  - 13.Фукалов, И.А. Сакрализация титулов кыргызских правителей в VII-IX вв. [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Этнограф-посланец мира и дружбы из Енисея: Сборник статей посвященный 70-летию В.Я. Бутанаева». –Бишкек,2016.-С.359-364.
  - 14.Фукалов, И.А. Сакрализация власти в эпоху Жусупа Баласагына. [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы V Международно-практической конференции «Кыргызский и Караханидский каганаты». – Бишкек,2016.-С.270-273.
  - 15.Фукалов, И.А. Харизматичность лидера как основа власти в кыргызском обществе и его историческая ретроспектива [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Историческое сознание и социальная память в условиях конфликта цивилизаций». –Саратов,2015.-С.91-97.
  - 16.Фукалов, И.А. Культура власти у тюрков Раннего Средневековья в Центральной Азии [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Эволюция казахской государственности: исторические традиции и вызовы 21 века ». –Астана,2015.-С.122-125.
  - 17.Фукалов, И.А. Племена басмылов и сакрализация власти в басмыльских идикутах в X-XI вв. [Текст]/ И.А.Фукалов // Вестник «Кыргызско-Российского Славянского Университета». -Бишкек, 2016. - №8(16). – С.23-27. (Журнал входит в базу РИНЦ)

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗСТАНДЫН БАЙЫРКЫ ЖАНА ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ТАРЫХЫ
КАФЕДРАСЫ**

Кол жазма укугунда
УДК:947.1(575.2)(043.3)
Д 07.16.528.

ФУКАЛОВ ИВАН АЛЕКСЕЕВИЧ

VI-XII кк. түрктөрдө жана кыргыздарда башчысы бийликтин касиеттүүлүгү

Адистик: 07.00.02 – Ата Мекендик тарых

Тарых илимдеринин кандидаты
илимий даражасын алуу үчүн диссертациясынын
авторефераты

Илимий жетекчиси: т.и.д. профессор,
Джуманалиев Тынчболот Дадыевич

Бишкек 2017

Изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү

Изилденген теманын актуалдуулугу. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден бери илгерки тарыхты, анын алкагында мамлекеттик бийликтин адат-салттарын дагы, терең изилдөөлөргө зор шарттар түзүлдү. Азыркы учурдун талабына жараша жогорку бийликтин булактарын жана салттарын, тарыхы менен жаралышын кеңири чагылдырган Кыргызстандын аймагында жашаган элдердин рухий жана материалдык мурастарын изилдөө иштери кеңири колдоого алынды. Кыргыз мамлекетүүлүгү буга чейинки тарыхый баскычтарда кыргыз жана түрк элдери негиздеген мамлекеттик бирикмелерден келип чыккан. Бирок, Кыргызстандын аймагында жашаган көчмөн жана жарым көчмөн элдердин бийликтеринин касиеттүүлүгү азыркы учурда илимий чөйрөдө жетишсиз көрсөтүлгөн.

Көчмөн элдердин бийлигин касиеттөөсүнүн жаралышын жана түзүлүшүн изилдөө ата мекендик тарыхтын түпкү аспектерин козгойт. Кыргыз коомунун, анын мамлекеттик-саясий түзүлүшүнүн өзүнчөлүгү жана айырмачылыгы Кыргызстандын аймагында жашаган көчмөн элдердин өнүгүүсүнүн мурдакы баскычтары менен байланышкан. Тарыхый булактардын кеңири көрсөтүлгөнүнө карабастан, азыркы учурда историографияда көчмөн элдердин жогорку бийлигин касиеттөөсү, анын көчмөн коомчулугунун жана мамлекетинин түзүлүшүндө аткарган ролу кеңири жана ачык-айкын көрсөтүлгөн эмес. Тарых илиминде орто кылымдардын аягындагы Кыргызстандын аймагындагы мамлекеттердин жогорку бийликти касиеттөөсүнүн жаралышы кеңири изилденген, бирок түрк жана кыргыз мамлекеттеринин түп-тамырлары байыркы жана - орто кылымдардын башталышына тийиштүү. Ошону менен бирге, бийликти касиеттөөнүн түрк жана кыргыз коомчулуктарынын саясатына тийгизген социалдык-саясий таасири толук изилденген эмес. Ошондуктан, 2003-жылдан тартып Түрк, Кыргыз жана Карахан каганаттарынын доорлорундагы мамлекеттүүлүктү жана саясатты изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулган. Дал көчмөн мамлекеттер кыргыз элинин мамлекеттик жана жогорку бийлигинин жаралышынын түздөн-түз себептери болгон, өзгөчө, бийликтин жана аны касиеттөөнүн түзүлүштөрүнүн негизги процесстери Кыргызстандын аймагында өткөнү менен, анткени, көпчүлүк түрк кагандардын ордосу Чүй өрөөнүндө (Суяб ш.) жайгашып, Кыргызстандын тарыхын ошол мезгилдеги көптөгөн түрк мамлекеттери менен тыгыз байланыштырган.

Көчмөн элдердин жогорку бийликти касиеттөөсүн түшүнүү илимий чөйрөдө жакынкы эле мезгилде таптык жана европалык парадигмаларга таянып келген. Көчмөн башчыларын аскер башчысы, жоортул уюштуруучу жана уруу башчысы катары кабыл алуу шаблону түзүлүп калган. Бирок, түрдүү булактарды анализдөө орто кылымдардын башталышындагы башчылардын иш-аракеттеринин жана көчмөн мамлекеттердин жогорку бийликти касиеттөөнүн кеңири функционалдык милдеттери болгондугун айкындайт. Маселенин актуалдуулугу коомдук процесстерде башчылардын иш-аракеттеринин приоритеттүү багыты дагы себеп. Коомдук тарыхты кайсы бир адамдардын иш-аракеттеринин натыйжасы катары кабыл алуу бул социалдык көрүнүштөрдү чагылдыруунун эң баштапкы баскычтары болуп саналат. Мамлекет башчыларынын коомдук-саясий процесстерге тийгизген таасирине биринчилерден болуп көңүл бургандар, булар орто кылымдардын ойчулары Ж. Баласагын жана М. Кашкар болгон. Жогорку бийликти касиеттөөнүн коомдук-саясий милдети туралуу түрдүү көз-караштарга кайрылуу бул өткөн доорлорду изилдөө үчүн гана актуалдуу эмес. Азыркы мезгилдин көпчүлүк саясий көрүнүштөрүн орто кылымдардын башындагы кыргыздардын жана түрктөрдүн бийликти касиеттөөсүн айкындамайынча түшүнүүгө болбойт. Ошол себептен аталган элдердин бийликтин жана мамлекеттик түзүлүштөрүнүн касиеттүүлүгүн изилдөө кыргыз элинин жана Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхында маанилүү орунга ээ.

- Бийликти касиеттөө маселелерин Кыргызстан аймагындагы көчмөн элдердин саясий системасын изилдөөнүн контекстинде маанилүү. Түрктөр менен кыргыздардын айлана-чөйрөгө болгон көз-караштарынын негизинде, ошол элдердин өзгөчө саясий аң-сезимин жана идеологиясын аныктаган, бийликке карата өзгөчө түшүнүктөрү түзүлгөн.
- Ошол өзгөчөлүктөрдү изилдөө орто кылымдардагы Борбордук Азиянын көчмөн элдеринин мамлекеттүүлүк институттарынын кызматын жана спецификасын түшүнүүгө алып келет.
- Ушул көчмөн элдердин саясий окуяларын бийликти касиеттөө маселелерин изилдөөсүз толук түшүнүүгө болбойт.

Маселенин изилденген деңгээли. Азыркы мезгилдеги изилдөөлөр көчмөн коомчулугундагы бийликти касиеттөө маселелерине болгон окумуштуулардын мамилелеринин өзгөргөнүн көрсөтөт. Азыркы илимий эмгектердеги бир канча теоретикалык түрмөктөрдү, ушул маселе боюнча публикацияларды болжолдуу түрдө төмөнкүлөргө бөлсө болот. Эң алгачкысы, бул көчмөн элдерде потестардык-саясий системанын пайда болушун изилдөө, анда башчылык көчмөн коомунун башкаруу системасынын бир бөлүгү катары каралган. Борбордук Азиялык көчмөндөрдүн бийлигин касиеттөө туралуу изилдөөлөр илимий эмгектерде параграфтар гана арналгандыктан өз илимий эмгегимдин кириш сөзүндө мен аларды төмөнкү топторго бөлдүм:

- 1) Баштапкы көчмөндөрдүн бийлик жана анын касиеттөө маселелерине арналган эмгектер. Алар: А.М. Хазанов, Г.Е. Марков, Л.С. Васильева, А.Г. Малявкина, С.Г. Кляшторный, Л.Е. Куббель, Л.Р. Кызласов, Д.Д. Савинова, Н.А. Аристов жана башкалардын эмгектери.
- 2) Түрк жана кыргыз мамлекеттеринде жогорку бийликтин касиеттүүлүгүн жана мамлекет институттарын изилдеген эмгектер. Алар: В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам, В.А. Гордлевский, Л.Н. Гумилёв, С.Г. Кляшторный, Г.И. Султанов, И.Л. Кызласов, В.Я. Бутанаев жана башкалардын эмгектери.
- 3) Кыргызстан аймагындагы биринчи ислам мамлекеттериндеги бийликтин касиеттүүлүгү маселелерине арналган изилдөөлөр. Алар: Степанянц И.Т., Якубовский А.Ю., Кочнев Б.Д., Прицак О., Большаков жана башкалардын эмгектери.

Бийликке карата болгон «касиеттүүлүк» термини историографияга ХХ кылымдын биринчи жарымында кирген. Аны диний, айлана-чөйрөгө болгон, кийин идеологиялык көз-караштардын саясий жана мамлекеттик башкарууга тийгизген тассири деп түшүнүүгө болот. Түрк жана кыргыз мамлекеттериндеги бийликтин касиеттүүлүгү боюнча изилдөөлөр негизги элементтерди гана карап, бийликти касиеттөөнүн механизмдеринин, анын мурас катары өтүүсү, касиеттик терминдердин терең анализи өткөрүлгөн эмес. Ар кайсы авторлордун көз-караштары баяндоо түрүндө гана көрсөтүлүп, аларда болгон маалыматтар салыштырылып же жыйналган эмес. Өзгөчө, көчмөн мамлекеттерде саясий мамилелердин өзгөрүшү менен жаңы мамилелердин пайда болушу, мисалы: Улуу Түрк Каганатынын бөлүнүшү (603 ж.), түргөштөр мамлекетинин пайда болушу (704 ж.), Кыргыз каганатынын түзүлүшү (VII к. аягы), Улуу Кыргыз державасынын доору (840 – 924 жж.), Карахандар мамлекетинин түзүлүшү жана күчөшү (IX к. экинчи жарымы). Учурдагы кыргыз тарых илиминде мамлекетибиздин аймагындагы орто кылымдардагы элдердин тарыхын изилдөөдө мамлекеттүүлүктүн жаралышы, укук жана бийлик институттары маселелерине көп көңүл бурулган. Тилекке каршы, көпчүлүк изилдөөлөрдө бийликти касиеттөөнүн орду, анын механизмдери, түрктөрдүн диндери жана бийлик титулдары менен болгон байланыштары терең каралган эмес. Кээ бир окумуштуулардын ой-пикири боюнча орто кылымдардагы түрктөрдүн жана кыргыздардын айлана-чөйрөгө болгон көз-караштарынын бийликти касиеттөөгө тийгизген таасири абдан эле аз. Изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү орто кылымдардагы түрк жана кыргыз коомдорунун саясий жана укук бийликтерине гана көңүл бурган, касиеттүүлүк болсо бийликтин башкаруу

инструменти катары эле каралган. Андыктан, бул маселе атайын изилдөөгө алынган эмес, биз аны ушул диссертациялык изилдөөдө сунуш кылабыз.

Изилдөөнүн максаттары жана маселелери. Изилдөөнүн максаты болуп VI – XI кк. түрк жана кыргыз коомдорунун жогорку бийликти касиеттөө маселелерин изилдөө.

Изилдөөнүн максаттарынан алдыбызга төмөнкү маселелерди койдук:

- бийликти касиеттөө түрк жана кыргыз мамлекеттерин башкаруунун маанилүү шарт экенин аныктоо
- жазылуу булактардын анализи менен салыштыруусунун негизинде бийликти касиеттөөнүн мамлекеттик түзүлүшкө тийгизген таасирин көрсөтүү
- бийликти касиеттөө түрктөрдүн жана кыргыздардын диндери жана айлана-чөйрөгө болгон көз-караштары менен болгон байланышын көрсөтүү
- бийликти касиеттөөдө инициация жана интронизация ырым-жырымдарынын ойногон ролу
- «кут» түшүнүгүнө терең мүнөздөмө берүү жана анын бийликти касиеттөөдө тийгизген таасирин аныктоо
- түрктөрдүн жана кыргыздардын мамлекеттик бийликтери бошондогон мезгилдерде башчылардын касиеттик статусу мурастуу өткөндүгүн аныктоо
- бийликтин касиеттүүлүк символдорунун өрчүшүнө көз салуу

Изилдөөнүн хронологиялык чектери орто кылымдардагы түрк мамлекеттердин доору (552-1137 жж., б.а. VI к. экинчи жарымы – XII к. биринчи жарымы).

Изилдөөнүн географиялык чектери Борбордук Азия аймагын, анын ичинде Түштүк Сибирь, Монголия, Чыгыш Түркстан, Тянь-Шань жана Орто Азияны камтыйт.

Изилдөөнүн методологиялык негизи бул - тарыхый маалыматтардын илимий анализи. Алар: историзм, өнүгүү, илимге таянгандык, калыстык принциптери; ошол мезгилдерде жашаган адамдардын айлана-чөйрөгө болгон көз-караштарын, стереотиптерин, ой-пикирлерин, жүрүм-турумдарын, идеологиясын эске алуу. Тарыхты тануу методу – бул окумуштуу менен тарыхый булактардын диалогу, тарыхый фактылар менен изилдөө объекттерин конструкциялоо.

Изилдөөнүн объекти болуп Кыргызстандын тарыхында «Түрк доору» деп аталган мезгилде бийликтин касиеттүү мүнөзү туралуу түшүнүктөрдү, анын эволюциясын изилдөө.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты бийликти касиеттөөгө арналган нарративдик, этнографиялык материалдардын анализдерин жана илимий изилдөөлөрдүн негизинде түрк доорунун коомчулуктарында жогорку бийликке карата болгон түшүнүктөрүн карап чыгуу.

Изилдөөнүн илимий гипотезасы. Диссертациялык изилдөөдө азыркы кездеги илимий көз-караштардын негизинде (философиялык, дин тануу, политологиялык, лингвисттик), Борбор Азиялык тарыхый процесстердин контекстинде түрк каганаттарынын доорундагы бийликти касиеттөөнүн түпкү маселелери каралат.

Диссертациялык изилдөөнүн маселелерин карап чыгуу Орто Азия элдеринин мамлекеттүүлүк салттарын толук жана терең изилдөөгө негиз түзөт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөнкүдө:

- эмгек кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхындагы түрк доорунун коомчулугунда бийликтин касиеттүү аспектерин изилдөөлөргө толуктоо иретинде аткарылган
- түрктөрдө жана кыргыздарда «кут» түшүнүгүнүн жогорку бийлик менен болгон байланыш механизмдерин көрсөтүү, анын европалык жана азиялык илимий изилдөөлөр менен айкалышы
- кагандардын инициация жана интронизация ырым-жырымдарына болгон бийликтин касиеттүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн
- түрк башчыларынын титулдары менен аткарган кызматтары касиеттүү чөйрөнүн алкагындагы каралган

- каралган региондо түрк мамлекеттери алмашкан мезгилдерде касиеттүүлүктүн биринен экинчисине өткөндүгүнө анализ берилген
- түрктөрдүн алгачкы тарыхынан баштап бийликти касиеттөөнүн өркүндөшү жана модернизациясы көрсөтүлгөн
- түрк мамлекеттеринде диний ишенимдердин алмашкан мезгилдеринде касиеттүүлүктүн да биринен экинчисине өткөнү көрсөтүлгөн

Изилдөөнүн булак изилдөө базасын түрк тарыхый булактары түздү: байыркы түрк рун жазмалары (энесайлык, таласстык, орхондук), Ж. Баласагын менен М. Кашкардын чыгармалары. Хронологиялык түрдө (баштапкы жана кийинки) аларды идеялык багыты, формасы, араб жана түрк маданияттарына таандыгы боюнча бөлсө болот. Эң эле алгачкы болуп VIII к. 10-20 жж тиешелүү түрк руникалык жазмалар. Алар Тоньюкукка арналган жазмалар, Кули-Чор, Онгин эстеликтери. Экинчи Чыгыш-Түрк каганаты дооруна тиешелүү болгон (682 – 745 жж) Орхон дарыясындагы Күлтегин жана Билге-кагандын эстеликтери (VIII к. 30 жж). Түрк маданиятынын булактарында түрк коомчулугунун турмушка жана айлана-чөйрөгө болгон көз-караштары чагылдырылып, коомдо жана жалпысынан дүйнөдө бейкутгук үчүн жооп берген жогорку башчыга өзгөчө орун берилген. Өзүлөрүнүн эрежелерин жана журум-турум кодексин түрктөр накта көчмөндүк түшүнүктөрүнүн негизинде түзүшкөн.

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билим» чыгармасында мамлекетти башкаруу боюнча далай маселелер көтөрүлгөн. Араб жана парс адабияттары менен таанымал болгон автор билимдүү башчыны жазып көрсөткөн. Бирок, жогорку бийликтин кызматы туралуу анда көчмөндүк көз-караштар сакталып калганы көрүнөт. Махмут Кашкардын «Диван луга тат-түрк» чыгармасындагы фолклордук материал дагы түрк коомундагы башчынын ролу жана орду туралуу маселелер көтөрүлгөн.

Кытайлык тарыхый булактардан түрк жана кыргыз элдеринин жогорку бийликке болгон саясий көз-караштардын өнүгүүсүн байкаса болот, анда бул көз-караштар байыркы эле заманда түзүлгөн деген тыянакка келсек болот. Бирок, кытайлык тарыхый булактар түрктөр менен кыргыздардын көз-караштарын туура чагылдырбай, көпчүлүк учурда аларды императордук идеологияга дал келтирип, бурмалаган. Түндүк көчмөн элдер жөнүндө баяндаганда кытайлык түшүнүктөр менен терминдердин көпчүлүгү алардын бийлик институттарынын ынак маңызын чагылдыра алган эмес. Бирок, кытайлык булактарда көчмөн элдердин бийликке жана анын касиеттөөсү туралуу ой-пикирлерди изилдөө үчүн көптөгөн маалымат бар экендиги талашсыз.

Араб жана парс булактары алгачкылардан кээ бир өзгөчөлүктөрү менен айырмалынат. Көчмөн элдерди өзгөчө мүнөздөгөндөрү менен белгилүү болгон араб тарыхчылары менен географтар, түрк элдеринин жогорку бийлигин башкача кабыл алышкан. Көпчүлүк авторлор дүйнөнү мусулман жана мусулман эмес деп бөлгөн. Борбор Азиялык көчмөндөрдүн башчыларына болгон мамилесинде дагы мусулман диний догматтардын таасири байкалат. Өзгөчө бул Ибн Фадландын «Кол жазмаларында», Гардизинин Газневид султаны Абд ар-Рашиддин падышалыгы мезгилинде (1050-1053жж) жазылган «Зайн ал-ахбар», «Кабарларды коздоо» чыгармаларында өзгөчө байкалат. Булактардын анализи орто кылымдардагы түрк жана кыргыз коомчулуктарынын жогорку бийликтин касиеттүү ролу туралуу кеңири көз-караштарын көрсөттү. Алардын негизинде, аталган мезгилде жогорку бийликтин кызматын чагылдырган негизги принциптерди белгиледик. Андыктан, дал эмгектин структуралык бөлүктөргө бөлүнүшү каралган мезгилдеги коомчулукта бийликти касиеттөөнү түшүндүргөн негизги көз-караштарды талдоо максатында жасалган.

Жактоого көрсөтүлгөн негизги маселелер:

1. Кагандын бийлигинин касиеттүүлүгү орто кылымдардагы түрк жана кыргыз коомчулуктарынын саясий жана социалдык туруктуу абалынын негизи болгон
2. Жогорку бийликтин касиеттүүлүгүнүн идеологиялык базасы негизги эки идеяларга таянган – «асман энчилиги» жана «кут» түшүнүгү

3. Башчынын касиеттүү харизмасы менен диний платформа мамлекетти башкаруунун өзгөчө ыкмалары болуп, башкарууга укук берген
4. Диний көз-караштарга карабастан инициация менен интронизация ырым-жырымдары, жана титулдар, кагандын бийлигин касиеттүү кылган
5. Бийликти касиеттөө орто кылымдардагы түрктөр менен кыргыздардын бийлик структураларынын реконструкциясынын жана эволюциясынын зарылдуу фундаменти болгон
6. Түрк жана кыргыз коомдорунда бийликке укук бере турган титулдар жана бийлик символдор касиеттүү мүнөздү алып жүргөн

Эмгектин илимий-практикалык мааниси диссертациялык изилдөөнүн материалдарын номадистика маселелерин чечүүдө, тарыхый аймак танууда, түрк доорундагы Борбор Азиялык көчмөндөрдүн мамлекеттик бийлигинин уюшуу принциптерин изилдөөдө колдонуу мүмкүндүгүндө. Дал изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстан жана Борбор Азиялык элдердин диний жана саясий тарыхын, мамлекеттик тарыхынын өзгөчөлүктөрүн, мамлекеттик бийликтин адат-салттарын жана ушул чөйрөдөгү башка маселелерди да изилдөөлөрдө чоң мааниге ээ. Изилдөөнүн материалдары тарыхый жана диний көз-караштардын негизинде Борбор Азиядагы байыркы жана орто кылымдардагы түрк мамлекеттердин генезисин жана функцияларын изилдөөчүлөрүнө жардам бермекчи. Изилдөөнүн жыйынтыктары ЖОЖ-да Кыргызстандын аймагындагы социалдык-саясий, мамлекеттик жана диний ишенимдердин тарыхтарын окуутуда, окуу китептерин жана окуу куралдарын түзүүдө колдонууга болот.

Эмгектин структурасы. Диссертация кириш сөздөн, үч бөлүктөн, алты параграфтан, жыйынтык сөздөн жана колдонулган адабияттар тизмесинен турат.

Эмгекти колдонуп көрүү. Диссертациянын негизги жоболору 17 илимий билдирүүлөрдө, ата-мекендик жана чет элдик жыйнактарда, андан тышкары эл-аралык жана республикалык илимий-практикалык конференциялардын жыйнактарында баяндалган. Диссертация Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин Кыргызстандын байыркы жана орто кылымдардагы тарыхы кафедрасы тарабынан талкууланып, жактоого сунуш кылынган.

Диссертациянын жыйынтыктары толугу менен билдирүүлөрдө көрсөтүлгөн. Алардын 10 макаласы жана 1 тезиси чет мамлекеттерде жарыяланган (Санкт-Петербург, Пермь, Челябинск, Саратов, Тамбов, Орусия; Улан-Батор, Монголия; Киев, Украина; Астана, Казакстан; Камчия, Болгария).

Эмгектин негизги мазмуну

Кириш сөздө тандалган теманын актуалдуулугу жана жаңылыгы негизделип, маселеленин историографиясы көрсөтүлгөн, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери, хронологиялык чектери, изилдөөнүн объектиси жана маңызы, методологиялык негизи жана булактар базасы, эмгектин практикалык маанилүүлүгү жана аны колдонуп көрүү белгиленген, диссертациянын структурасы берилген.

«Көчмөн элдердин бийлигинин касиеттүүлүгүнүн историографиясынын жана булактар тануунун анализи» аттуу биринчи бөлүктө Борбор Азиялык түрк көчмөн элдердин бийлигинин касиеттүүлүгү боюнча изилдөөлөрдүн илимий фундаменти, алардын историографиялык жана булактар тануу базаларына акцент жасалат. Чет элдик жана ата мекендик илимий адабияттардагы ондогон жылдардын ичинде антропологтор, теологтор, тарыхчылар менен политологтор тарабынан өткөрүлгөн Борбор Азиялык көчмөндөрдүн бийликти касиеттөөсү, мамлекеттиринин саясий спецификасы жана административдик схемаларына арналган изилдөөлөргө көңүл бурулган. Акыркы эки он жылдыкта XX к. ортосунан тарыхый-антропологиялык илимий чөйрөдө үстөмдүк кылган бийликти касиеттөө жана аны Кудайдын кудуретине тең күч деген түшүнүктөрдү бирдикте кароо көз-караштары кайрадан каралып жаткан тенденция күчөдү. Эгерде,

бийлик Кудайдын кудуретине тең күч дегенди жогорку бийликке жеткен адамды өзүн Кудай деп түшүнсө, бийликти касиеттөө башчы кадимки адам болуп кала бергенде деле мүмкүн болгон (же, «адам – кудай» дихотомиясынын чегинде биринчи иретте адам), ошол эле кезде, жалпы бейкут турмушту камсыздай алган, кудайдын кудуретиндей зор күчкө ээ болгон адам. Ошондой эле, бийлик институту салттуу, коомдук-социалдык жана диний маңызда касиеттүү мүнөзгө ээ болгон инициация салты менен дагы өз-ара тыгыз байланышта болгон. Касиеттүүлүктүн социологиялык концепциясы коомдук илимдерде таанылган. Социологияга таянып, окумуштуулар коомдук эки абалды белгилешет: структура жана «коммунитас», социалдык түзүлүштүн өзгөчө абалын белгилеген *community* латын сөзүн аны менен бир тамырдуу болгон «коомчулук» деген түшүнүккө караганда туура деп табышат. Чындыгында, алардын ою боюнча, коммунитас деген бул көнүмүш болбогон, татаал мезгилдерде пайда болгон, башкача айтканда, «лиминалдыгы» менен айырмаланган экстраординардык абал. Мындай абалда элдер коммунитасты түзүшөт – тыгыз жолдоштук мамилелерге негизделген, бири-бирине тең адамдардан түзүлгөн бирдиктүү топ, эч бир турукташкан структуралык мамилелер менен байланышпаган, көнүмүш турмушка карама-каршы болгон. Мындай босоголуу, кыйын мезгилдерде ар бир адам, ал тургай бүтүн топтор дагы турукташкан бир статустан чыгып, түрдүү статустардын ортосунда болуп калганы туралуу айтылат. Лиминалдык абалдын мисалы – инициация учурундагы неофиттер: пассивдүү-басынуу абалда, көнүмүш структурадан чыккан, айырмалангыс бир түскө келтирилген. Бул идея «саясий теология» менен айкалышат, өз кезегинде ал дагы жөнгө салынган укуктуу мамлекеттик бийликти, көз-карандысыз чечимдин натыйжасында кабыл алынган экстраординардык, «өзгөчө кырдаал» мезгилге түзүлгөн бийликтен бөлүп салат. Бул концепция боюнча, бөтөнчөлүк нормалдуулуктан маанилүү, жана аны өзү туудурат. Мында бийлик туралуу антропологиялык эки теория тең: мамлекеттүүлүк «эркектердин жолдоштук топторунан» келип чыккан деген тарыхчылардын көз-караштары менен айкалышат, өз кезегинде бул, алгачкы түрк урууларынын бирикмелеринин жана алардын саясий структураларынын жаралышы көчмөндөрдүн эркек топторунан пайда болуп, алардын айлан-чөйрөгө болгон көз-караштарынын, «касиеттүү» дүйнөнү орнотууга багытталган үрп-адаттарынын негизинде түзүлгөнү менен толук айкалышат. Мындан, баштапкы орто кылымдарда Борбор Азиялык көчмөн элдердин бийлигинин касиеттүүлүгү, саясий бийликтин антропологтору белгилегендей: «ыйык-касиеттүү-профандык» принциптин негизинде түзүлгөн, бул болсо, жүгүрмөн өтүүлөргө шарт түзүп, алардын өкүлдөрүнө түрдүү касиеттүү статустарды алып жүрүүнү камсыздап, аны титулдар жана чиндер менен бекиткен деген тыянакка келсе болот. Андан тышкары, бийликтин касиеттүүлүгүн аныктоодо, ырым-жырымдарда жана образдарда курмандыктын ролу жөнүндө француз жана немис философторунун жана антропологтордун эмгектери чоң ролду ойногон. Курмандыкка чалуу салты практикалык функциядан тышкары (курманга чалынган малдын, кишилердин бир дүйнөдөн башка дүйнөгө өтүүсү ж.б.), коомчулукту колдоп жана чыңап турган функция катары да кызмат кылган, анда коом мүчөлөрдөн туруп, бирок алардын үстүнөн үстөмдүк кылат дегенди бардык элге эскертип турган. «Эркектердин союздары» маселеси илимде XIX к. баштап талкууланып келип, ал касиеттүүлүк маселеси менен тыгыз байланышта болот. Аңчылар коомунан бөлүнүп чыгып, кийин өзүнөн-өзү өкүм сүрө баштаган өзгөчө кишилердин категориясы пайда болот – улуу аңчы-эркектер, алар өзгөчө ырым-жырым аркылуу (инициация) өзүлөрүнүн катарына өспүрүмдөрдү кабыл алып, коомчулуктун башка мүчөлөрүнөн айырмаланып дайыма кандарын төгүшкөн. Алардын аң-сезиминде жүрүм-турумдун эки модели жанаша өкүм сүргөн – үй тиричилигинде «тынч-профандык», аңчылар тобунда болсо - ырайымсыз «касиеттүү». Бийликти касиеттөөдө аны касиеттүү кылган «трансценденттик» аспект камтылган, «профандык» абалдан «ыйык» чөйрөгө» өткөргөн өзгөчө күч. Бул принципти белгилөөдө алгач англиялык окумуштуу Р.Г. Кодрингтон тарабынан изилденген жана киргизилген меланезиялык «мана» термини тандалып алынган. «Мананын» эки тарабы

бар: бири – энергетикалык, түрдүү практикалык талаптарды жана муктаждыктарды чагылдырган; экинчиси – субстанциалдык, бир туташ жана акма түрүндө сиңген чөйрө, сыйкырдуу күчтөрдү коштогон зат. Мындай структурада түшүнүктөр жекелик жалпылыкка оппозиция катары, универсалдык «мана» анимизмдин көптөгөн арбактарына карама-каршылык деп түшүнсө болот. Чындыгында, биринчи аспекте «мана» көптөгөн керектүү колдонууларга бөлүнсө, экинчисинде өзүнө-өзү тең субстанция катары кала берет. Биринчи аспекте ал транзитивдүү, аны колдонуп жаткан сыйкырчынын куралы, ага керектүү жыйынтык үчүн өтүп кетүүгө болот, ушул мааниде ал трансценденттүү; экинчи аспекте болсо имманенттүү, өзүндө өзү чубуруп төгүлгөн. Бул энергия-субстанция туралуу кийинки рефлексия, касиеттүүлүк менен байланышкан калган көз-караштар, аталган эки багытта өнүккөн. Изилдөөбүздүн эң маанилүү максаты болуп «кут» терминин талдоо, ал касиеттүүлүгү боюнча аталган «мана» терминине эң жакын турат. «Кут» термини дагы ошондой маңызга ээ, айрыкча бул кыргыз жана башка түрк тилдеринде батаалардан жана куттуктоолордон байкалат (мисалы: Кут болсун сени менен! И.Ф.) Мүмкүн, ушуну менен түрктөрдүн Жогорку Кудайы болгон Теңирге сыйынуу өтө күчтүү болбой, аңчылардын анимикалык жана бакшылык сыйынууларынан келип чыккан, кандарына сиңип, көнүмүш болуп калган илгерки «кут» ишеними башкы болгону түшүндүрүлөт. Касиеттүүлүктүн эки түрү: сыйкырдуу жана диний дегендери өзгөчө маанилүү. Көчмөн түрк элдерине сыйкырдуу касиеттүүлүк мүнөздүү, ал эми Кытай жана Иран маданияттарына болсо касиеттүүлүктүн диний мүнөзү үстөмдүк кылган. Сыйкырдуу моделге төмөнкү белгилер мүнөздүү: 1) өз ара катнашуу (мисалы, сыйкырчы дуба салат, ал эми ага жооп иретинде сыйкырдуу күч өз аракетин көрөт); 2) кыстоо (бир тараптын аракетин экинчи тарап сөзсүз түрдө жооп кайтарышы керек); 3) бирдей баалуулук (эки тараптын мамилеси эквиваленттик алмашуу мүнөздө өтөт, конвенциалдык белгилер менен алмашканга окшошуп кетет); 4) келишимдик (бирок, келишим түзүүдө аны бузуу мүмкүндүгү бар, ал эми конвенционалдуу-тамгалуу мүнөздөгү алмашууларда дезинформация менен алдоо мүмкүн болушу толук ыктымал). Тескеринче: диний мамилелер «бийликке ынтыксыз баш ийүү» мааниде кабыл алынат да, төмөнкү мүнөздөргө ээ: 1) бир тараптуулук (бийликке баш ийген адам бийликтен колдоо күтөт, бирок ага жетеби-жокпу, аныксыз); 2) кыстоосуздук (бийликтеги адам ага баш ийгендердин үстүнөн толук үстөмдүк кылат, бирок канчалык жооп кайтарат, өзү билет); 3) эквиваленттиктин жоктугу (алмашуулар болбойт, негизги баалуулуктардын шарттуу-конвенциалдык мүнөзү да жок); 4) демек, мындай мамилелер келишим түрдө эмес, ынтыксыз баш ийүү мүнөзүндө болот. Ушуну менен алгачкы түрктөрдүн жана кыргыздардын жеке адамдын таламдарын басып, дымын чыгарбаган коңшу кытай коомуна окшошпогону келбегенин түшүндүрсө болот. Борбор Азиялык көчмөн мамлекеттеринин бийликтин касиеттүүлүгү коло доорунун аягынан алгачкы орто кылымдарга чейинки саясий бийликтин эволюциясынан да көз каранды. Көчмөн мал чарбачылардын социалдык эволюциясы жалпы социалдык эволюциянын аспектерине салыштырганда начарыраак изилденген. Азиянын гана эмес, Африканын жана Американын көчмөндөрү дүйнөлүк тарыхтын чала изилденген объектилери болуп саналат. Чет элдик модернизациянын теоретиктери менен неоэволюционисттеринин эмгектеринде көчмөн мал чарбачылардын маселеси кенири талкууланбаган. Жалпысынан караганда аларда башкы көңүл агрардык маданияттардын жана цивилизациялардын өсүп-өнүгүү процесстерине бурулган. Бара-бара көчмөн мал чарбачылардын коомдук түзүлүшү туралуу ой-пикирлердин бай палитрасы түзүлдү: кээ бир окумуштуулардын ою боюнча көчмөндөр мамлекеттүүлүктүн алдын-ала абалына чейин гана өнүгө алган деп эсептешсе, башкалары талаалык элдердин ири бирикмелери баштапкы мамлекеттик абалга чейин жеткен деген ойдо. Үчүнчүлөрдүн ою боюнча, номаддар феодализм стадиясына чейин жетишкен; төртүнчүлөрү болсо өзгөчө «номаддык» өндүрүү жолу тезисин жактайт. Акыркы он жылдыкта мындай дискуссия негизинен орус тилдүү илимий чөйрөдө өтүп жатат. Анда түрдүү деңгээлдерде айтылып келген көз караштардын бардыгы чагылган.

Бирок, көчмөн мал чарбачылык коомдордун өзгөчө өнүгүү жолу болгон дегендердин аракеттери абдан эле активдүү болуп жатат. Дискуссия номадизмдин өзгөчөлүгүнүн негиздери эмнеде деген маселенин айланасында жүрүп жатат: «номаддык өндүрүү жолдун» негизи болгон мал чарбачылыктын ички түзүлүшүбү, же көчмөндөрдүн дыйканчылык «дүйнө-империяларга» ыкташуусубу. Ошол эле мезгилде, формациялык монизмди жеңүү аракетинде, көчмөндүктү цивилизациялык көз-караштарга таянып карап чыгуу аракеттери да жок эмес, анда дүйнөнүн тарыхында өзгөчө «көчмөн цивилизациялары» болгон деген ой-пикирлер бар. Көчмөн мал чарбачылар ар кандай деңгээлдерде жана формаларда саясий бирикмелерди түзгөндөрү толук айкын. Дүйнөлүк илимде мамлекеттин жаралуу процесстерин түшүндүргөн эки кеңири тараган теориялар бар: алар «интеративдик» жана «жаңжалдуу». Бирок, эки көз-караштан тең мамлекеттүүлүк көчмөндөрдүн ички муктаждыктарынан келип чыккан деп эсептөөгө болбойт. Мал чарбачылык коомдордо бардык экономикалык процесстер негизинен үй чарбалардын ичинде өткөн. Ошондуктан атайын, башкаруу-редистрибутивдик кызматты аткарган бюрократтык аппаратты түзүү муктаждыгы жок эле. Бардык саясий жана социалдык карама-каршылыктар адаттуу институттардын ичинде чечилген. Көчмөндөргө көрсөтүлгөн кысым алардын көчүп кетишине же кайтарма каршылык көрсөткөнүнө алып келген, анткени, ар бир эркин номад жоокер да болгон. Көчмөндөрдүн биригишине жаратылыш ресурстары үчүн болгон күрөш, дыйкандарга жортуулга чыгуу, башка жерлерди басып алуу, соода жолдорун башкаруу сыяктуу муктаждыктардан гана келип чыккан. Мындай мезгилдерде көчмөндөрдүн саясий татаал «көчмөн империясына» биригүүсү ички интеграциянын да, номаддар менен дыйкандардын ортосундагы жаңжалдардын натыйжасы да болгон. Мындай учурларда көчмөн мал чарбачылар «тап-этнос» түрүндө жана «ксенократтык» (грек сөздөрү «ксено» - тышкары, «кратос» - бийлик) өзгөчө саясий система түрүндө түзүлгөн. Башкача айтканда, көчмөндөр отурукташкан дыйканчылык «базистин» үстүнөн «надстройка» түрүндө болушкан. Бул көз-карашка ылайык, «көчмөн империясынын» түзүлүшү – өз убагында кеңири тараган политогенездин «басып алуу» теориясынын жекече окуясы (согуш жана жортуул теңсиздик менен стратификациянын бара-бара чыңалышына алып келет). Ушунун бардыгы «талаалык империялардын» оомалык мүнөзүнө себеп болгон. Батыш окумуштуулары «цивилизация» деп атаган абдан татал коомчулуктар башкаруунун бюрократтык органдары жок пайда болушу мүмкүн. Талаа империясынын административдик-иерархиялык структурасы бир нече деңгээлден турган. Жогорку деңгээлде держава эки же үч бөлүктөн турган – «сол» жана «оң» канаттан, же болбосо «борбор» жана эки канаттан. Өз кезегинде канаттар «кичи канаттарга» бөлүнүшү мүмкүн эле. Андан кийинки деңгээлде бул сегменттер «түмөндөргө» бөлүнгөн, 5-10 миң жоокерден турган аскердик-административдик бирдик. Этно-саясий тараптан бул бирдиктер чоң уруулардан же бир жол башчыга баш ийген уруулардын бирикмелеринен турган. Өз кезегинде булар дагы майда социалдык бирдиктерге бөлүнгөн: аскердик «миндик», «жүздүк» жана «ондуктарга» туура келген бир жол башчыга баш ийген уруулардын бирикмелери же бүтүндөй бир уруу, ар кандай деңгээлде уюшкан уруулар жана общиналык биримдиктер. «Түмөн» жана андан жогорку деңгээлдерде административдик жана аскердик башкаруу талаа империясынын башчысынын жакын туугандарына же ага ынамдуу адамдарга ыйгарылган. Көпчүлүк учурда метрополия импердик «конфедерацияга» кирген урууларды жана уруулардын бирикмелерин канчалык башкара алары дал ушул кишилерден көз каранды болгон.

Азыркы кезде бийликтин касиеттүүлүгү боюнча изилдөөлөр ар кандай багыттарда жүрүп жатат. Биринчиден, ушул категорияга тийиштүү кээ бир маселелердин терең изилдөөлөрү уланып келе жатат, өзгөчө ыйгаруу жана курмандык маселелери. Касиеттүүлүктүн концепцияларынын биринчи тобун диний көз-караштарга негизделген идеялар түзөт, аларда, дайыма эле классикалык теология методдору менен болбосо дагы, дин өзүн өзү айкындайт. Тилекке каршы, бул тематика Кыргызстанда көп изилденген эмес,

ошондуктан түрдүү тарыхый баскычтардагы түрк жана кыргыз элдеринин тарыхын бийликтин касиеттүүлүгү менен кошо тануу абдан маанилүү. Тарыхчылар менен архивистер иштеп чыккан материалдарды терең изилдеп, аларды анык бир теорияга келтирип, бийликти касиеттөө, анын механизмдерин жана түзүлүшүн толук баяндап берүү керек. Муну философтор менен антропологтор иштеп чыккан концепцияларга таянып, аларды орто кылымдардагы түрктөр менен кыргыздардын тарыхынын түрдүү булактарын колдонуп аткарууга мүмкүн. Андан тышкары, түрк көчмөндөрүнүн саясий бийлигинин өзгөчө көрүнүшү болгон касиеттүүлүктүн маңызын да талдоо зарыл.

«Орто кылымдардагы түрктөрдө жана кыргыздарда бийликти касиеттөө жана анын механизмдери» аттуу экинчи бөлүктө орто кылымдардагы түрктөрдө жана кыргыздарда бийликти касиеттөө механизмдери, бийликти чыңдоодо касиеттөөнүн мааниси айкындалат. Инициация жана интронизация салттарынын кагандын бийлигинин касиеттүү функциясындагы ролу, орто кылымдардагы түрктөрдө теңирчилик жана башка байыркы диндерден исламга чейинки доорундагы бийлик менен диндин өз ара аркеттешүүсү көрсөтүлгөн. Көчмөн коомчулугунда бийликти касиеттөөдө «кут» түшүнүгү - негиз салуучу болгону көрсөтүлөт. Орто кылымдарда башчыларды кудайга тең, каада-салтты кармаган, аалам кубулуштарынын катышуучусу катары кабыл алуу жалпы көрүнүш эле. Бийлик башчысын кудайга теңөө борбор азиялык номаддарын интеграциялык процесстеринин маанилүү биргелик-психологиялык шарты болгон. Биздин оюбузча, түрк жана кыргыз бийлик башчылары дагы ушундай касиеттүү абалга ээ болушкан. Бирок, булактарда бул жөнүндө түздөн-түз же баяндоо түрүндөгү далилдер жок. Бирок, бийликти «ыйык» деп кабыл алуу салты, башка салттардай эле, тарыхта эч из калтырбастан жоголбойт. Азыркы учурдагы изилдөөлөрдө мындай маалыматтарга, аларды таап, анализдөөгө көп көңүл бурулушу керек. Энесайлык жана орхон руналык эстеликтериндеги, кытай жана мусулман булактарындагы маалыматтар мындай көз-караштарга дал келет. «Кут» түшүнүгү илгерки замандан бери белгилүү, ал түрдүү дастан-жомоктордо жана эпитафияларда кезигет. Байыркы түрктөрдө Теңирден «кут» түшкөндө гана каган жогорку бийликке ээ боло алган. «Кут» - бул адамдын түгөйүндөй болгон жан дүйнөсү катары, жаралып атканында кудайлар берген кандайдыр бир жандуу эмбрион, жаркыраган жалын, турмуштун, бакыт-таалайдын, жыргалчылыктын уругу энчилегендей кабыл алуу туралуу этнографиялык маалыматтар арбын. Орто кылымдарда Борбор Азия элдеринде «кут» сөзүн өз аттарынын жана титулдарынын компоненти катары колдонуу кеңири тараган. Кыргыз антропонимиясында дагы Энесайдагы мамлекеттердин калк арасында ушундай көрүнүштөрдүн күбөлөрүн тапсак болот. Мында: «Кутлуг чигши», «Кутлуг бага тархан оя» ж.б. жолуктурабыз. Башчылардын титулдары өзүндө өзгөчө касиеттүү мүнөз алып жүргөнү айкын, алар кийин мурас катары эмки башчыга өткөн. Бул «тегин», «тархан», «джабгу» деген титулдарга тиешелүү. Каганатта кандай кызматты аткараарын белгилегенден тышкары бул титулдар өзүндө касиеттүү мааниси да алып жүрүп, алардын ээлерин түрк элитасынын арасында баркын көтөргөн. Байыркы түрктөрдүн социалдык терминологиясы далай жолу илимий анализге алынган. Буга материал катары байыркы түрк руналык жазмаларынан тышкары башка тилдердеги документтер да болгон. Алардын көпчүлүгү негизинен Улуу Түрк каганаты дооруна таандык болуп, азыркы кезде белгилүү. Бирок, алардын басымдуу бөлүгү, негизинен алгачкы кытай жазмаларында болгон, чоң аракеттерге карабастан, кеңири изилденген эмес, ал тургай белгисиз дагы. Мамлекеттик түзүлүүнүн алгачкы кадамдырынан тартып эле түрк коомчулугу түрдүү даражаларга бөлүнгөн. Коом мүчөсүнүн орду жана саясий салмагы негизинен анын титулу менен байланышкан, көпчүлүк учурларда ал мурас катары жетишип, анын ээсин социалдык катнаштар жана бири-бирине баш ийүү системасында ордун бекиткен. Байыркы түрк жана кыргыз титулдары бири-бири менен тыгыз байланышта болгону анык. Титулга жетүү мамлекеттик башкаруучу катмарынын өкүлү үчүн чоң жетишкендик болгон. Көпчүлүк учурларда бул жетишкендик жана анын ээси туралуу баяндамалар эпитафияларда бекитилген. Кыргыз башчылары тарабынан

«каган» титулун кабыл алуу бул жөн гана саясий окуя эмес, каган касиеттүүлүктүн бардык түрлөрүнө жетишкени дегенди да билдирет. Түрктөрдүн «кут» түшүнүгүнүн тамыры индоевропалык, ал байыркы гректердин «kydos» деген түшүнүгү менен уйкаш. Бул толугу менен эпикалык сөз, ал байыркы замандан бери kleos (kydos) – атак-даңк деген сөздүн синоними деп эсептелет, бирок өзгөчө мааниге ээ: «kydos» деген сөз – эң эле укмуштуу, сыйкырдуу бийлик, Кудайдын кудурети, кээ бир учурларда ал кайсы бир татыктуу баатырга берилип, анын үстөмдүгүн талашсыз кылат дегенди түшүндүрөт. Эгерде жоокерлерге кайрылып айтылса, анда «Кудайдан «kydos» алып, анын жардамы аркылуу өзүн өчпөс даңкка бөлөйт» дегенди түшүндүрөт. «Кут» сөзүнүн анализи бизди сыйкырдуу күчтөрдүн чөйрөсүнө алып келет, көпчүлүк учурда түрк лексикасында ал кагандын бийлигинде камтылган. Байыркы түрктөрдүн түшүнүгүндө каган саясий бийлик менен кошо диний бийликти дагы алып жүргөн. Ал адамдардын өз-ара мамилелерин да, адамдардын кудайлар менен болгон мамилерин да башкарган. Ошол себептен анын бардыгына укугу дагы, сыйкырдуу күчү да бар эле. «Кут» өкүм сүргөнчө, кандайдыр бир бийик, көзгө көрүнбөгөн өзүнчө эле бир ордо, адамдар аны дайыма бири-биринен тартып ала берет, ошондуктан бул дүйнөдө бейкут турмушту орното алган күч жок. «Куттун» өнүгүүсү түрктөрдүн душмандары менен болгон күрөштө ыйыктыктан ажыраганын байкайбыз. Ошол эле механизм аркылуу каганды «кут» менен байланыштырган. Каган мыйзамдык менен адилеттүүлүктүн тиреги катары кабыл алынган. Каган «кут» деп элестетилчү, ал «кутту» болсо күн нуру менен элестетилген. Каган «кутунан» ажыраса, аны өлтүргөнгө чейин да барышкан. «Кут» термини Теңирде топтолуп, кийин ал Кудайдын сыйына жеткен, элдин да, кудайдын да ыраазычылыгына толгон, эмгеги менен өзгөчөлөнгөн адамдарга берилген энергияны билдирген. Каган «кутунан» ажыраса ал өзүнүн жогорку статусунан да ажырап, жолу болбой, мурас катарында өткөн тактан да, аны элөө укугунан да биротоло ажырайт. «Кутунан» ажыраганы менен түргөштөрдүн каганы Сулук Чабыш Чоранын өлтүрүлгөнү түшүндүрүлөт, арабтар менен болгон согуштагы жеңилүүлөр, өзүнүн дүйнөкордугу, айлана-чөйрөсүндөгү адамдарга, жалпы элге жасаган ыкыластыздыгы үчүн ал 738 ж. өлтүрүлгөн. Анын эпитафиясында Сулуктун элдин сөзү менен эркин тоотпогондугу айтылган, бул дагы «кутуна» таасир берген. Ушул мүнөзү менен эсте калган каган Сулукту өзүнүн замандашы, далай ийгиликтерге жетишкен Билге-каган менен салыштырганда билинет. Коомдун ар кайсы түркүмдөрүнүн позицияларын байкаса, анда бардыгы чогуу тапкан байлыктарды бөлүшүү үчүн болгон күрөш гана байкалат, структураны өзгөртүүгө көңүл бурулган эмес. Башчынын беделдүүлүгү – көчмөн коомчулугунун социалдык турмушунан келип чыккан институционалдуу элемент. Башчынын касиеттүүлүгү көчмөн коомунда кылымдар бою өкүм сүргөн мифологиялык-диний көз-караштардын негизинде түзүлүп келген. Байыркы түрктөр өз мамлекетинин жаралышына калыс жана мифологиялык ишенимдери болгон. Ал ишенимдер боюнча, алардын мамлекети (эл) илгерки заманда, дүйнө жаралганда эле пайда болгон. Аны түрктөрдүн жогорку кудайы болгон Көк Теңир жаратып, анын колдоосу алдында келе жатат. Ошондуктан аны Эл Теңир (Кудайдын жери) деп аташчу. Башкача – Түбөлүк Эл деп да айтылчы. Ушуну менен илгерки түрк расмий идеология өлкөсүнүн өзгөчөлүгүн, улуулугун, кол тийбестигин көрсөткүсү келген. Түрктөрдө мамлекет ыйык кадырга айланган. Ага каршы чыгуу чоң кунөө болгон. Бирок, алардын көз-карашы боюнча, алгачкы болуп мамлекет эмес эл болгон (түрк бүтүн). Мамлекет элдин жашоосунун зарылдуу шарты. Аны көзүндүн карегиндей сактап, аны уратуу түрк элинин жок болуп кетишине алып барган зор кырсыкка теңелген. Бийлик башчылар дагы ыйык болгон, себеби аларды Теңир – Жогорку дүйнөнүн баш кудайы - берген. Теңир - бул бийик асмандын өзү. Көпчүлүк ырым-жырымдар, анын ичинде ханды такка отургузуу дагы, күндүн өткөн жолу менен байланыштырып аткарылган. Аны ак кийизге көтөрүп, күндүн өткөн жолу менен тогуз жолу айланткан. Башчынын tögü (Жогорку Мыйзам же Багыт) менен болгон байланышына, анын түрк маданиятында чагылдырылганына да көңүл буруу керек. Жогоруда айтылгандай, жазма булактарда да белгиленгендей,

башчынын Жогорку Мыйзам менен болгон өзгөчө байланышы анда эң жогорку касиеттүү субстанция – харизманын болгону гана кезде мүмкүн болгон, мындай көрүнүштү түрк жана кыргыз тилдеринде «кут» жана башка сөздөр менен атаган. Бир тараптан, Ашына жана анын тукумдары башкаруучу коникалык кландын бардык өкүлдөрү харизматикалык адамдар болгондон кийин, бул сапатка алар тубаса жеткен деп эсептөөгө болот. Ошондуктан жазылуу булактарда ата-бабаларына көп кайрылып, бийик асмандан жаралганына, анын тандалгандыгы төрөлгөнүндө укмуштуу кубулуштарга дуушар болгону маалыматтарда көп учурайбыз. Башка тараптан болсо, башчынын харизмасы уруунун бардыгына тараган. Демек, Кудайдын тилегин аткаруу, мыйзамдыкты колдоо жана «кутка» ээ болуу – бул кагандын бийлигин касиеттүү жана толук легитимдүү кылган негизги үч шарт. Бийликти касиеттөө кагандын өзгөчө инициация жана интронизация салттарында ачык көрсөтүлгөн. Бийликти касиеттөөнүн маанилүү атрибуту болуп кагандын инициация процесси болгон. Байыркы түрктөр бул салтка зор маани беришкен, ал формалдуу болуп көрүнгөнү менен, чындыгында, бул процеске катышуусу менен уруу аксакалдары, вассалдык аймактык башчылар, уруу аристократиясы каганды жогорку башчы деп таанып, катышпагандар болсо баш ийбегендер деп кабыл алынган. Байыркы цивилизациялардын жаралышынын жана өнүгүүсүнүн негизги шарттарынын бири болуп монотеисттик диндердин, же ал көздөй ооп бараткан диний-мифологиялык системалардын пайда болушу. Жалпы теоретикалык көз-карашта коомчулуктун түзүлүшүндө жана турмушунда алардын ролу абдан маанилүү, жана жаңы, бир кыйла татаал сандык жана сапаттык мүнөздөргө ээ боло баштайт. Мындай коом материалдык эле эмес, социалдык интеграциянын, туруктуулуктун, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүнүн эффективдүү механизмдерин дагы иштеп чыгып, аларды иштетүүнү императивдүү түрдө талап кылган. Ушундай эле процесстер албетте Борбордук Азияда дагы өткөн, анда түрк жана түрк тилдериндеги башка элдер «көчмөн» цивилизацияларын түзө башташкан. Номаддык империяларда бийлик зордук-зомбулук жана коркутуп-үркүтүүнүн күчү менен гана эмес, анын касиеттүү түрдө жаралышына да болгон элдин ишенимине негизделген. Бул техникалык жана энергетикалык жактан бир кыйла татаал келген монументалдуу көр эстеликтерин тургузуу маселелерин да ийгиликтүү чечүүгө мүмкүндүк берген. Зарыл убакытка түзүлгөн «адам корпорациялары» негизинен адат-салттарга таянып өкүм сүрүшкөн дагы, мунусу менен алар массалык репрессияларды жана баш ийбегендерге карата ырайымсыз жазаларды кеңири колдонгон байыркы кытайлык «законник-легистерден» айырмаланган. «Асмандык» инвестира атасынан баласына өткөн эмес. Теңирдин кудуретин алуу ар бир каган үчүн маанилүү болгон, мунусу менен ал өзүнүн легитимдигин далилдеп, такка отурууга укугу бар экендигин далилдеген. Башчынын, же башкаруучу уруунун «асмандан жаралышы» туралуу жомоктор алардын генеалогиялык системада жогорку статусун бекемдеп, саясий жана социалдык катнаштарда артыкчылык кылганга мүмкүндүк берген. Тандалган адамдын (башчынын, лидердин, баатырдын, дастанчынын ж.б.) касиеттүүлүгүнүн өзгөчөлүгү ага Асман канча касиеттүү күч энчиленигинин санында, бул жазууларда көп учурап, аны башка сапаттагы субстанция катарында түшүнүүгө болот. Бул түрк терминологиясында касиеттүү терминдердин алдында «улуу», күчтүү», ал эми түрк кагандарынын кайрылууларынын преамбулаларында болсо «чексиз кубаттуу» деген сөздөрдүн колдонушунан көрүнөт. Ансыз эле тандалгандыкты билдирген «каган» деген титул менен кошо («дүйнөдө бир эле каган болот»), жогорку башчыларга карата «билге» жана башка дефиницияларды, харизманы, аны мүнөздөгөн жыргал, акыл-эс деген да терминдерди колдонушкан. Ушуну менен тандалгандыктын максималдуу касиеттүүлүгү дааналанып, алардын социалдык-салттык функцияларын аныктап, өз уруусу үчүн гана эмес, жалпы универсум үчүн дагы космос – социум медиатору болгон. VI к. баштап Теңирге сыйынуунун жаңы бир бөлүгү болуп Ашынага сыйынуу болуп калды – жогорку саясий бийликке, каганга сыйынуу. Мындай сыйынуунун бир бөлүгү, мисалы, Ашинаидерге сыйынуудан «уланган» Эль-хан Бумынга сыйынуу. Бул сыйынуу толугу менен

түшүнүктүү болуп, байыркы түрк мамлекеттүүлүгү менен гана байланыштуу болгон. Изилдөөчүлөр бул сыйынууну Ашинаиддердин теги менен гана байланыштырып, калган түрктөрдө ал болгон эмес деп эсептешет. Ашына уруусунун сыйынуусу бардык байыркы коомдорго мүнөздүү болгон ата-бабаларга сыйынуу менен морфологиялык байланышта болгон. VI к. мамлекеттик моноидеологияны түзүүдө Ашынаиддердин кайсы бир диний системаны тандап алууга кенен мүмкүнчүлүктөрү бар эле. Ак сөөк көчмөндөрдүн арасында конфуцианствонун (Кытайдын таасири), буддизмдин (тибеттик варианты), манихейлик, несториандык жана зороастризм (Орто Чыгыштын тассири) идеялары кеңири тараган. Бирок ашинаиддер өз элине, карапайым көчмөндөрдүн негизги катмарына көнүмүш жана түшүнүктүү болгон теңирчиликте калтырып, бирок, жаңыланган мамлекеттик-идеологиялык вариантында колдонушкан. Ошондой болсо дагы VI к. баштап соода жана саясий өз-ара катнаштар түрктөрдүн диний-идеологиялык көз-караштарына таасир бере баштады. Манихейликтин алсырашы, христиандыктын несториандык багытытынын алсыздыгы жана буддизмдин начар кабыл алынышы, түрк чөйрөсүнө ислам дининин сиңий башташына алып келет, ал болсо бийликтин касиеттүүлүгүнө зор таасир тийгизет. Ислам дини башында Аравияда, кийин басып алынган мамлекеттерде өкүм сүргөн социалдык жана топтор-аралык мамилерлерди өзгөртө баштады. Арабтар күжүрмөн жаңы динге негизделип, аны жаюуну көздөгөн империяны түзүшкөн. Башында ислам мамлекетин Хиджастын отурукташкан калкынын өкүлдөрү башкарса дагы, теория түрүндө мусулмандар статусу боюнча мусулман эместерден жогору туруп, бирок өз-ара бардык мусулмандар тең болушкан. Кийинчиреек бул араб болбогон мусулмандардын статусун жогорулатууга өбөлгө түздү. Деарабизациядан кийин ислам дини арабтардан, ирандыктардан, кийинчиреек түрктөрдөн турган этникалык-аралык элитаны түзгөнгө мүмкүндүк берди. Кандайдыр бир убакытка бул элиталар Халифаттын, мындан арта мусулман биримдигинин узак убакытта сакталышына муктаждыуу болушкан. X к. баштап Буиддер, Газневиддер, Селжуктар, Аюбиддер менен Мамлүктөр Халифаттын бийлигин номиналдуу түрдө тааныган, анткени бул алардын бийлигин диний легитимдүүлүгүн камсыздаган. Биринчи көрүнүктүү түрк ислам мамлекети болуп Карахандар мамлекети болгон. Саясий бириктирүүнү бүтүрүп аяктагандан кийин Карахандар алдында отурукташкан дыйканчылык менен көчмөн калктардан турган мамлекетти кандайча башкарып, көз каранды элдердин үстүнөн кандайча бекем үстөмдүк кылуу керек деген маселелер турду, анткени, саясий бийликтин көчмөндүү түрү башкаруу үчүн жарабагандыгы жана эффективдүү эмес экендиги көрүндү. Каганаттын аймагынын кеңейиши, өз карамагына маданияты жогору келген отурукташкан-дыйканчылык этносторду кабыл алышы, алардын мамлекеттик аппараттын, башкаруунун жөнгө салынган системасы менен дал келүү, Карахандар алдында өзүлөрүнүн башкаруу системасын ошол түрдө кайра карап чыгуу талабы келип чыкты. Туруктуу жана ишчиликтүү бюрократтык аппаратты түзүү зарылчылыгы келип чыкты. Мындай системаны алар мусулман Саманиддер башкарып турган Орто Азиялык отурукташкан калкынан өздөштүрүштү. Орто Азияны басып алып жаткан мезгилде түрктөрдүн VI к. бери колдонуп келе жаткан мамлекеттик-башкаруу аппарат иштиктүү иштебей калды. Түрктөр кытайлык мамлекеттик башкаруу системасын кабыл ала алышпады, себеби ал түптөлгөн бюрократияга жана императорго урук-тууганчылыгы жок баш ийүүгө негизделген, б.а. жер-жерлерди башкаргандар императорго тууганы катары эмес, бюрократ катары баш ийген. Карахандар династиясынын уюткусу болгон чигил жана ягма урууларынын башчыларынын титулатурасы каганат өкүм сүргөнчө сакталып келди. Ал, өз убагында Ашына уруусуна өкүм сүргөндөй эле, бийликке кошумча диний-уруулук касиеттүүлүктү берген. Аны менен бирге дагы тотемдик касиет дагы пайда болгон. Карахандардын чыгыш бутагы Кашкарда ягма уруусунун (Богра тотеми) атынан бийлеген, батыш бутагы болсо карлуктардын конфедерациясына кирип, чигилдердин курамы болгон эгдиш уруусунан (Арслан тотеми) башталган. Арстан менен төө – Карахандардын региондогу касиеттүүлүгүнүн негизи, маяктары болуп калышкан, андай

титулдарды Газневидер да, Саманиддер дагы алып жүрбөгөн. Исламдык мамлекеттүүлүк мамлекеттик дин болгон теңирчиликтин кемчиликтерин жоюуга түрктөргө мүмкүндүк бергенин белгилеп кетели. Анда, жогоруда айтылгандай эле, кызматтарга тандоо өткөрүлбөгөн, бирок, бийликтин маанилүү касиеттүү аспекти – анын жогорку күчтөрдөн берилгени, - сакталып калган. Ислам түшүнүгүндө дагы бийлик - Кудайдын кудурети, андыктан башчыга каршы чыгуу, теңирчиликтегидей эле, жазага алынышы керек. Бирок, теңирчиликте касиеттүүлүк өзүнө «кут» түшүнүгү менен теңирчилик көз-караштарды камтыса, исламда ал бир болгон, себеби Куранда бийлик кандай жаралганы толук айкындалган – ал бир гана Аллахтан берилет, башка эч бир күч аны бере албайт. Халиф – Кудайдын бул дүйнөдөгү өкүлү деп эсептелген, ал аркылуу мамлекет өкүм сүрөт дагы, тартип сакталат. Халифтерге кайрылып жаткандагы колдонулган эпитеттердин бардыгы тең ушул ойду баса белгилешет. Халифтер берген титулдар дагы касиеттүү боло баштайт. Эгерде, каганатты негиздеген Билга Кул Кадыр-хан анын жалгыз бир башчысы болсо, анын уулдарынын башкаруусунда мамлекет экиге бөлүнүп, бийликтин дуалдуу системасы киргизилген. Ордосу Баласагында болгон чыгыш бөлүктү Улуу каган башкарып, ал династиянын дагы, жалпы мамлекеттин да башчысы болгон. Батыш бөлүгүн болсо «со-каган», бирге башкаруучу кичи каган башкарып, ордосу Кашкарда же Таразта жайгашкан. Улуу каган Арслан-хан деп аталып, кичиси – Бугра-хан болгон, эгерде биринчиси каза болсо, анын тактысы менен титулу экинчисине өткөн. 433-1041/42 ж. буга чейин бүтүн келген мамлекет эки толук көз карандысыз мамлекеттерге бөлүндү – Батыш (ордосу Өзгөндө, кийин Самарканда) жана Чыгыш (борбору Баласагында, кийин Кашкарда). Эми ар биринде экиден каган болгон – улуу (Арслан-хан) жана кичүү (Бугра-хан). «Төмөнкү» кагандары да болгон - Арслан-илиг, Бугра-илиг (Йинал-тегин), Арслан-тегин, Бугра-тегин (Йанга-тегин) дегендер. Такка ээ болуу Карахандарда сеньорат принциби боюнча өткөн, б.а. бийлик жана титул атасынан баласына эмес, династиянын кийинки улуу мүчөсүнө өткөн. Мисалы, иерархиялык тепкич менен көтөрүлгөндө Йанга-тегин алгач Арслан-тегин, кийин Йинал-тегин, андан Арслан-илиг, ошондон кийин гана хан боло алмак. Карахандардын титулдары түрк жана ислам титулдарынын аралашып кеткенин көрсөтүп, седентардык саясий өз-ара катнаштардан келип чыккан араб жана түрк саясий маданияттарынын толук симбиозун аныктайт. Өз убагында, VII к., түрктөр саясий башкаруунун кытайлык моделин колдонуп, аймактык-тепкичтик системасын чыңдай алышкан эмес, анткени, кытайлык баалуулуктар системасын жана буддизм динин кабыл ала алышбай койгон. Эми болсо, карлуктар мамлекети урагандан кийин чигил жана ягба уруулары алардан бөлүнүп, Саманиддер мамлекетинин урандыларынын үстүнөн Караханадар каганатын тургузуп, исламдык касиеттүүлүктү колдонуп, таптакыр жаңы келген мамлекеттик бийликти түзүү мүмкүндүгүнө ээ болушту. VIII к. башында түрктөр ислам динин кабыл алган эмес, бирок IX к. Орто Азиянын бардык аймактарында алар жаңы динге өтө башташкан. Ислам дининдеги бийликтин касиеттүүлүгү түрктөрдүн көз-караштарына каршы келген эмес, себеби, теңирчиликтегидей эле мында дагы бийлик Кудайдан берилген принциби өкүм сүргөн. Карахандарда бийликтин касиеттүүлүгү эки зор күчкө таянып турган – биринчиден, бул атасынан баласына өткөн инал, илиг жана тегин түпкү түрк титулдары; экинчиден, буларга жаңы ислам титулдары кошулган, бийликтин касиеттүүлүгүнүн исламдык варианты, мында, мисалы, Аббасиддер халифатынын халифи бул дүйнөдө Кудайдын эркин аткарган адам, өз кезегинде ал бул күчүн өзүнүн «вассалдарына» да энчилей алат.

«Бөрүнүн символикасы жана анын түрк элдеринде бийликке тийгизген таасири» аттуу үчүнчү бөлүктө, алгачкы орто кылымдардагы Борбор Азиялык түрк элдеринин бийлик символдорунун негизгиси болуп бөрүнүн символу аныкталат. Түрктөрдүн бийлик структураларында бөрүгө сыйынуунун жаралышына жана өнүгүшүнө анализ берилген. Андан тышкары алгачкы орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринде колдонулган кээ бир тамга-белгилерге түшүндүрүүлөр берилген. Бөрүнүн символунун коомчулук менен болгон касиеттүү байланышы Борбор Азиялык элдердин санжыраларында бул элестин алдыңкы

болбосо да, маанилүү орунда экендиги менен айкындалат. Бул санжыралар көпчүлүк окумуштуулар тарабынан кандайдыр бир этникалык топтор, же бүтүндөй тилдердин үй-бүлөсү менен байланышкан деп эсептешет. Көчмөн мамлекеттерде аскердик милдеттин кеңири тарашы ар бир эркек кишинин жоокер болушуна алып келген. Ар бир көчмөн жоокер болуп, ага көпчүлүк учурда «бөрү» эпитетин колдонулганын көрөбүз. Ушул себептен Борбор Азиялык кээ бир көчмөн мамлекеттердин эркек калкын «бөрүлөр» деп да аташкан. «Эркектик атка» конуу бул инициация салты менен байланыштуу болгон, аны үчүн болочок жигит кандайдыр бир жоокердик же аңчылык эрдик көрсөтүп, же инициациялык мүнөздөгү кандайдыр бир өзгөчө сыноодон өтүшү керек болгон. Мындай салтты Күл-тегиндин сыноосунан көрсөк болот, ал токойго кетип калып, анда карышкырлар менен чогуу туруп, алар менен бирге тамактанган. Кайсы бир убакыттан кийин аны агасы кайра алып кетет да, кийинки эпизоддо болсо алар жоортулга чыкканын көрөбүз, б.а. муну менен Күл-тегин жоокердик статуска ээ болгон. Борбордук-азиялык дастандар менен этнография илгери жаштардын аскердик топторунда жоокер болуунун салттары болгондугун далилдешет. Жоокердик инициациянын маңызы жаш жоокердин бөрүгө риитуалдуу айланышында. Мында жаш жигиттин эрдиги, күч-кубаты же кыйынчылыктарды кечүү жөндөмдүүлүгү жөнүндө гана айтылбастан, анын турмушун түптөмөсүнөн бери өзгөрткөн сыйкырдуу диний окуяны башынан өткөргөндүгүндө. Ал өзүнүн адамдык касиетинен чыгып, абдан коркунучтуу, жүрөк заада кылган ырайымсыз жырткычка айланганында. Борбордук-азиялык мифологиялык салттарда бөрү кудайы жөнүндө да айтылат, ал кээде бөрүнүн элесин кабыл алып, бирок көпчүлүк учурда карышкырлар анын кызматчылары болгону жөнүндө айтылат. Бирок, түрк-монгол элдеринде кудайлардын кандайдыр бир конкреттүү образдары болгон эмес, ошону менен бирге жогоруда айтылгандын бардыгы туура, себеби карышкырлар «асмандык» айбан келип, асмандын эркин аткарган. Көчмөндөрдүн тууларында дагы бөрүнүн башынын сүрөтү көп жолукканын белгилеп кетишибиз керек. Мындай туулар байыркы түрктөрдө, Чыңгисхандын доорундагы монголдордо, кыпчактарда, тангуттарда жана азыркы гагауздарда бар. Орто Азияда жана Тянь-Шанда алгачкы орто кылымдардагы эркектик бирикмелер бөрүнүн символун алып жүргөн. Анын негизинде бөрүгө айланып кетүү мүмкүндүгүнө ишеним, ырым-жырымдарда бөрүгө окшошуп кийинип, анын мүнөздөрүн туураган турган. Ушул эле негизде жаш жоокерлер менен аңчылар өзүлөрүн өзгөчө алып жүрүп, жинди чалыш журум-туруму менен мүнөздөлгөн. Бөрүгө сыйынуу менен ага байланышкан жомоктордун пайда болушу окумуштуулар Борбор Азиядагы таш дооруна тиешелүү дешет, анткени аңчылык ошол мезгилде зор мааниге ээ болуп, космостук аңчылыктын сюжеттери ошондо пайда болгон дешет. Бара-бара бул бөрүгө арналган аңчылык-мал чарбалык диний ишенимдерди туудуруп, ийгиликтүү аңчылык менен гана эмес, карышкырлардан малын жана оокатын сактап калуу максатында жасалган. Бул андан илгерки замандардагы аңчылык диний ишенимдердин трансформациясынын жыйынтыгында болуп, анын негизги элементтерин сактап калган. Анын бир элементи болуп көчмөн чөйрөсүндө бөрүнүн аты аталбаганда. Көчмөндүк турмуш үстөмдүк кылган архаикалык коомдордо бөрү касиеттүү жаныбар эле. Өзгөчө маселе – бул Борбор Азиялык көчмөн элдердин бакшылыгындагы бөрүнүн образынын орду. Бул образ бакшылык ишенимдерде көптөгөн архаикалык элементтерин сактап калган, ал эми башка диний ишенимдерде болсо жоголуп кеткен деп айтсак болот. Мисалы, адам өзүнүн адамдык касиеттерин сактап калуу менен кез-кезде бөрүгө же башка жаныбарга айланып кетүү мүмкүндүгүнө ишеним. Эң биринчи мындай жөндөмдүккө бакшылар ээ болгон. Мындай кубулуштар илгерки замандын көпчүлүк элдеринде ритуалдуу кийим катары кабыл алынып, аны башка адамга да бергенге мүмкүн болгон. Мунун эч кандай жаман-жакшы жактары болгон эмес, мындайды кадимки көрүнүш деп эсептешкен. Мындай ишенимдер Борбор Азиялык көчмөн элдери уруучулук доорунан аскердик демократия жана алгачкы мамлекеттүүлүк баскычына өткөн маалда өкүм сүргөн деген болжолдор бар.

Байыркы түрктөрдө жоокердик эрдиктери, материалдык жана жан дүйнөлүк жетишкендиктери менен түрктөрдүн атагын чыгарган баатыр ата-бабаларга сыйынуу дагы абдан урматтуу эле. Алар адамдын денесин гана эмес, демин да колдоп туруу зарыл деп ишенишкен. Адамга дем берип, колдоо көрсөткөрдүн бири - арбактар болгон. Баатыр, же көрүнүктүү ишмер адам, кайсы жерде жашап, ийгиликтерге жетишсе, ал көзү өтүп кеткенде деле анын арбагы ошол жерде тууган-уругун, элин колдоп, коргоп турат деп эсептелген. Баатыр ата-бабаларына түрктөр таштардан эстеликтерди тургузуп, анда алардын эрдигин даңктап, тукумдарга кайрылуу сөздөрүн жазышкан. Мындай эстеликтер адамдардын жана арбактардын жолуккан жери болгон. Арбактарга түлө чалып, же сыйынганда, кээ бирде мамлекеттик деңгээлде дагы, арбактар ошол эстеликтерде жайгашышкан, калган убакта болсо Бийик асманда жашаган. Түрктөрдүн арбактарга сыйынуусу бөрү ата-бабаны – Бозкуртту тотем катары колдонгонунан көрүнөт, анда Бозкурт түрк элинин өчпөс-өлбөстүгүнүн кепили, Улуу Теңирдин өкүлү, муну анын терисинин асмандай көк түсү айкындайт. Байыркы түрктөр ата-бабалары Бийик асмандан жаралып, алар жерге келип түшкөндө алар менен кошо Бийик жан, колдоочу арбак - асман бөрүсү да келип түшкөн деп эсептешкен. Түрктөрдүн мифологиялык жазууларында Бозкуртка ишенимдердин үч түрү болгон, алар: Бозкурт – ата-баба, уруунун уңгусу; Бозкурт – жол башчы, жана Бозкурт – үмүт берүүчү. Бозкурт ата-бабанын тарыхтын кыйын учурларында, түрк эли жок болуп кетер коркунучунда турган мезгилдерде келгени, элдин кайрадан жаралышынын тиреги болгону дайыма бекеринен эмес болгон. Бозкурт – түрктөрдүн кудурети күчөп турган мезгилдерде аларды улуу жортуулдарга аттандырып, зор жеңиштерге жеткирген улуу жоокер жана жол башчы. Түрктөрдүн жеңиштүү туулары желбиреп, аларда бөрүнүн алтын башы куюлуп турганда, душмандарынын үрөйү учкан эле. Түрктөр бөрүнү акыл-эстүү, өз жанын аябаган, кыйышпас дос катарында урматтап, эң башкы жаныбар деп эсептешкен. Алардын символикасында эң башкы орунда тамга турган – уруулардын негизги символу катары. Көчмөн уруулардын көпчүлүгүндө өз жазуулары болбогону белгилүү, бирок алар андай жазуулары бар, жогору өнүккөн отурукташкан цивилизациялар менен катнашта болушкан. Бардыгы билгендей эле, бардык белгилердин башкы функциясы – бул маалыматтык функция. Көргөн адамга белгиде камтылган кандайдыр бир маалыматты жеткирүү - бул анын мындан кийинки иш-аракеттерине кандайдыр бир таасир берүү дегенди билгизет, мисалы, этият болуу ж.б. Бирок бул көргөн адам белгинин маанисин түшүнгөндө гана мүмкүн болмок, б.а. түшүнүп, мындан аркы кыймылдарын өзгөрткөн тышкы сигнал катарында кабыл алганда. Ушундан, белгинин эң башкы туунду функциясы болуп (тамга түрүндө дагы) сигналдык-таануу функция болот. Мындай белгилердеги муктаждык «биздики – биздики эмес» деген карама-каршылыктар учураган бардык комдордо бар эле. Социалдык структуранын өнүгүшү жана татаалдашы менен (кландык, кесиптик ж.б топтордун жана алардын өз ара мамилелеринин пайда болушу), мындай белгилердеги муктаждыктар жогорулай баштайт деген ой келет. Бирок, мындай тамгалардын мүмкүнчүлүктөрү чектелүү болгондуктан, аларды колдонуу бара-бара азайып, бардык тараптардан артык келген жазуулар менен алмашкан. Бирок, кандайдыр бир убакытта алардын жанаша колдонулушу мүмкүн да, аргасыз да болгон. Тамгалардын кийинки эволюциясы болсо аларды көпчүлүк учурда геральдика (өзгөчө «герб»), диний (касиеттүү символ), юридикалык («факсимиле», менчикти далилдеген белги), же жөнөкөй тиричилик (оюу-чийүү) чөйрөлөрүнө алып келген.

Корутундулар жана практикалык сунуштар

Кыска мөөнөттө Ашына уруусу тарабынан негизделген орто кылымдардагы түрк мамлекеттери (552-744жж) Борбордук Азияда, анда жашаган элдердин үстүнөн үстөмдүгүн орнотушкан. Мунун таасири региондогу кийинки мамлекеттерде да сезилген, алар Батыш түрк каганаты (603-740 жж.), Экинчи Чыгыш түрк каганаты (682-744 жж.), Түргөштөр каганаты (704-740 жж.), Карлуктардын джабгулиаты (744-840 жж.), Улуу

Кыргыз державасы (840-924 жж.), Карахандар мамлекети (940-1070 жж.). Бул мамлекеттерде бийликтин башында толук бийликке ээ болгон каган турган. Бул диссертациялык изилдөөдө биз төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик:

- Түрк каганаттарынын доорунда бийликти касиеттөө анын ажырагыс, эң маанилүү жана түпкү бөлүгү болуп, башчынын ашкерелигинин жана легитимдүүлүгүн негиздеген.
- Мамлекеттин жана коомдун өкүм сүрүшүнүн зарылдуу шарты катары орто кылымдардагы түрк жана кыргыз мамлекеттериндеги бийлик Теңирдин кудурети аркылуу «асмандык легитимдүүлүккө» жана «кут» субстанциясына ээ болуу менен касиеттүү маңызга ээ болгон.
- Түрк жана кыргыз коомдорунда башкаруучу «падыша-кудай» катарында эмес, «Асмандын кудурети - кутка» ээ болгондо гана касиеттүү болуп, андан ажыраганда тактан түшүрүлүп, айдалып, же өлтүрүлгөн.
- «Кут» - өзүндө зор касиеттүү маңызды алып жүргөн кеңири түшүнүк, ал бийликти бардык тараптан легитимдүү кылган – Теңир кагандын бийлигин түздөн-түз эмес, инициация жана интронизация салттарынын жардамы аркылуу «кут» берип касиеттүү кылган. «Кут» кандайдыр бир мезгилге гана берилген.
- Алгачкы орто кылымдарда бийликти касиеттөө институтуна эч бир диний агым таасир берген эмес, X к. баштап гана ал мусулман саясий маданиятынын элементтерин өзүнө сиңире байтайт.
- Түрк жана кыргыз мамлекеттеринин тарыхындагы кыйын мезгилдерде касиеттүүлүк коомчулукка жана динге гана эмес, башчылардын титулдарына да таянып сакталган, алар касиеттүү мүнөзгө ээ болгон «Бильге», «Эль», «Кутлуг», «Эркин», «Тегин», «Ябгу» титулдары.
- Бийликти касиеттөө ички жана тышкы процесстердин тассири алдында модернизацияланып, натыйжасында, Карахандар мамлекетинде бийликти касиеттөөнүн түрктүк-исламдык синтези пайда болгон.
- Жогорку бийлик тотемдик символдордун системасына таянган, булар бийликтин түпкү позицияларына кошумча касиеттүү мүнөздү берген.
- Бийликти касиеттөөнүн натыйжасында кагандын турмушуна жана жүрүм-турумуна кандайдыр бир өзгөрүүлөр кирген.

Ушунун негизинде жазуу булактардын маалыматына таянып, гуманитардык чөйрөдөгү акыркы илимий изилдөөлөрдүн, ата-мекендик жана чет элдик окумуштуулардын эмгектерин колдонуп, биз төмөнкү тыянакка келдик: орто кылымдардагы түрк жана кыргыз мамлекеттеринде бийликти касиеттөө бул саясий жана мамлекеттик башкаруунун түпкү негизи болгон, көчмөн коомун башкарууда өзүндө диний-укуктук легитимдүүлүктү кошо алып жүргөн. Ошону менен бирге, мындай касиеттөө кыймылсыз турбай, каралып жаткан хронологиялык чекте ички жана тышкы таасирлердин алдында ийгиликтүү модернизацияланган жана эволюцияланган. Бул шарт көчмөн коомуна бийлик маданиятын ийгиликтүү өзгөртүп, социумду жана мамлекетти башкарууда туруктуу моделдерди түзүүгө жардам берген.

Бийликти касиеттөө туралуу мындан кийинки изилдөөлөр Кыргызстандын жана Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхындагы актуалдуу маселелерди чечүүгө шарт түзөт. Бийликти касиеттөөнү изилдөө аркылуу орто кылымдардын алгачкы жана андан кийинки мезгилдериндеги мамлекеттердин тарыхын өздөштүрүүгө болот.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү билдирүүлөрдө жарыяланган:

18. Фукалов, И.А. Влияние тенгрианства на сакральность власти у кочевников Центральной Азии в раннем средневековье [Текст]/ И.А. Фукалов //Антро. Вестник «Западно-Уральского института экономики и права».- Пермь, 2014. - №2(15). – С.138-150. (Журнал РИНЦтин базасына кирет)

19. Фукалов, И.А. Сакрализация власти и ее кризис в Карлукском Джабгулиате [Текст]/ И.А. Фукалов //Антро. Вестник «Западно-Уральского института экономики и права».- Пермь, 2015. - №2(17). – С.110-122. (Журнал РИНЦтин базасына кирет)
20. Фукалов, И.А. Влияние религиозной терминологии на политические воззрения тюрков раннего средневековья [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы X Международной научно-практической конференции «Традиционные общества: неизвестное прошлое».- Челябинск,2014.-С.110-114.(Жыйнак РИНЦтин базасына кирет)
21. Фукалов, И.А. Сохранение сакральности власти у тюрков в переходные периоды истории Средневековья [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы XI Международной научно-практической конференции «Традиционные общества: неизвестное прошлое».- Челябинск,2015.-С.75-81.(Жыйнак РИНЦтин базасына кирет)
22. Фукалов, И.А. Харизматичность лидера в кыргызском социуме и его историческая ретроспектива [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Конструктивные и деструктивные формы мифологизации социальной памяти в прошлом и настоящем». – Липецк,2015.-С.130-137.
23. Фукалов, И.А. Племена басмылов и сакрализация власти в басмыльских идикутах в X-XI веках [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы XII Международной научно-практической конференции «Традиционные общества: неизвестное прошлое».- Челябинск,2015.-С.66-74.(Жыйнак РИНЦтин базасына кирет)
24. Фукалов, И.А. Сакрализация термина «кут» у правителей ранних кочевых цивилизаций Центральной Азии [Текст]/ И.А.Фукалов //Материалы XXXVIII и XXXIX Среднеазиатско-Кавказских чтений. Лавровский сборник. Этнология, история, археология, культурология - Санкт-Петербург,2015.-С.40-46.(Жыйнак РИНЦтин базасына кирет)
25. Фукалов, И.А. Сакрализация власти у тюркских народов Раннего Средневековья [Тезисы]/ И.А. Фукалов //Материалы XX Міжнародной науковий конференції Сходознавчі читання А.Кримського. - Киев,2016.- С.38-39.
26. Фукалов, И.А. «Кут» и влияние тенгрианства на сакральность власти у тюрков и кыргызов в Раннем Средневековье [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы IV Международно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: Истоки и современность». – Улан-Батор,2013.- С.246-253.
27. Фукалов, И.А. Сохранение сакральности власти у тюрков в переходные периоды истории Средневековья [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы V Международно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: Истоки и современность». – Камчия,2015.-С.218-223.
28. Фукалов, И.А. Символика волка как государственная у тюркских народов Центральной Азии [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Кыргызский каганат в контексте тюркской цивилизации: проблемы кыргызоведения». – Бишкек,2012.- С.108-111.
29. Фукалов, И.А. Влияние тенгрианства и термина «кут» на сакрализацию власти тюрков и кыргызов в Раннем Средневековье [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы II Международно-практической конференции «Кыргызский каганат в контексте средневековой государственности и культуры тюркских народов». – Бишкек,2013.- С.78-79.
30. Фукалов, И.А. Сакрализация титулов кыргызских правителей в VII-IX вв. [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Этнограф-посланец мира и дружбы из Енисея: Сборник статей посвященный 70-летию В.Я. Бутанаева». – Бишкек,2016.- С.359-364.

31. Фукалов, И.А. Сакрализация власти в эпоху Жусупа Баласагына. [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы V Международно-практической конференции «Кыргызский и Караханидский каганаты». – Бишкек,2016.- С.270-273.
32. Фукалов, И.А. Харизматичность лидера как основа власти в кыргызском обществе и его историческая ретроспектива [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Историческое сознание и социальная память в условиях конфликта цивилизаций». – Саратов,2015.- С.91-97.
33. Фукалов, И.А. Культура власти у тюрков Раннего Средневековья в Центральной Азии [Текст]/ И.А. Фукалов //Материалы Международно-практической конференции «Эволюция казахской государственности: исторические традиции и вызовы 21 века ». – Астана,2015.- С.122-125.
34. Фукалов, И.А. Племена басмылов и сакрализация власти в басмылских идикутах в X-XI вв. [Текст]/ И.А. Фукалов // Вестник «Кыргызско-Российского Славянского Университета».- Бишкек, 2016. - №8(16). – С.23-27. (Журнал РИНЦтин базасына кирет)